

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानो प्रपा (अथर्ववेद)

परब

ओनलाइन

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : १

इंजुआरी : २००७

अंक : ८

: परामर्शनसमिति :

कुमारपाण देसाई प्रमुज
भोगाभाई पटेल वरिष्ठ कार्यवाहकसमिति सभ्य
भारती र. दवे प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सळतंत्री :

प्रहुल्ल रावल

गुजराती साहित्य परिषद

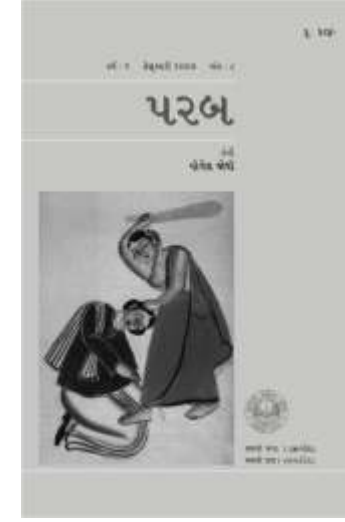
मेघाशी ज्ञानपीठ ० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन अने इंक्स : २६५८७८४७

E-mail : gspamd@vsnl.net

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

अ नु क म

प्रमुजश्रीनो पत्र कुमारपाण देसाई
कविता पछवाडे • प्रद्युम्न तन्ना, मृगजण • दिनेश कोठारी, कयांय पञ्ज
नथी • भरत विरुडा
वार्ता जूलतो भावी डीर्यको • वर्षा अडालजा
निबंध मदन मोहनना टेके • यज्ञेश दवे
आस्वाद परीक्षा आपवानो अंत्य संकल्प • आस्वाद : राधेश्याम शर्मा
पुनर्भूत्यांकन 'जटायु' : सर्जनात्मक वाचनने अवसर आपतो काव्यसंग्रह •
यन्दकान्त टोपीवाणा

प्रमुजश्रीनुं वक्तव्य संवेदना, सहृदयता अने सज्जता • कुमारपाण देसाई
समीक्षा/अंथावलोकन मनशुद्धि टोनिक • प्रवीण दरज, प्रयत्न आवकार्य, पञ्ज थोडी वधु
काणज राणी शकाई छोट ! • रमेश र. दवे, अनोभुं संपादन
• कीर्तिदा शाळ, जडपी वीधेवी क्षणनुं शिल्प • प्रहुल्ल रावल,
भावकथाकाव्योनी अनेरी सृष्टि • नटवर पटेल, अज्ञस्पश्या
प्रश्नीनी बाणकविताओ • नटवर पटेल, विषय, स्वरूप अने
प्रयोगना त्रिभेदे काव्यत्व • राजेन्द्र पटेल, दृष्टांतकथाओ • विष्णु
पाठक

परिषदवृत्त विनोदिनी नीलकंठ जन्मशताब्दी निमित्ते, गोवर्धनराम त्रिपाठी
निर्वाण शताब्दी निमित्ते, अनीबडेन सरैया लेजिका प्रोत्साहन
निधि अंतर्गत, नवोदित सर्जको साथे संवाद, गुजराती साहित्य
परिषदना आगामी कार्यक्रमो, गुजराती साहित्य परिषदे जाडेर
करेल पारितोषिक : २००४-२००५, 'परब' अपील पेटे मणेल
दाननी विगत • संकलन : अनिला दवाल

साहित्यवृत्त संकलन : प्रहुल्ल रावल

आवरण 'कालीघाटनां चित्रो'भांथी साभार

પ્રમુખશ્રીનો પત્ર

પરિષદ પરિવારના પ્રિય સ્વજનો,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘના ઉપક્રમે એકદિવસીય અધ્યાપક-સજ્જતા શિબિર યોજાઈ રહી છે ત્યારે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના શિક્ષણ અંગે થોડું વિચારીએ. ભાષાના અધ્યયન-અધ્યાપનમાં એક મોટી ગંભીર ભૂલ એ થઈ કે આજે સાયન્સ ટેકનોલોજીના અભ્યાસના સંદર્ભમાં એને જરૂરી મહત્ત્વ મળ્યું નથી. પ્રાથમિક શાળામાંથી જ બાળકને અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણાવીને આપણે એને રાષ્ટ્રીય ચેતના, સાહજિક વ્યક્તિત્વ અને ભારતીય દષ્ટિકોણથી દૂર – વંચિત રાખીએ છીએ. એનામાં ભાષાની અસ્મિતા જ પ્રગટતી નથી. ભાષાશિક્ષણ એ સાહિત્યવિકાસની આધારશિલા છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોઈએ તો ખ્યાલ આવશે કે આપણા ઘણા સર્જકોની સાહિત્યરુચિની માવજત અને સંવર્ધન એમના માધ્યમિક શિક્ષણ દરમિયાન થયાં છે. આજે માધ્યમિક શાળામાં અપાતા ગુજરાતીના શિક્ષણનો વિચાર કરીએ. ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાનાં પરિણામો જોઈએ તો આઘાત લાગે કે ઘણી મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી વિષયમાં અનુત્તીર્ણ થાય છે. ગુજરાતી ભાષાને માટે સજ્જ શિક્ષકોનો અભાવ ખૂંચે તેવો છે. આને પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્ય પર જ નહીં બલકે ગુજરાતી ભાષા, દર્શન, સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ – એ બધાં પર વિઘાતક અસર થઈ છે. માતૃભાષા છીનવાઈ જતાં વ્યક્તિ મૂળ સોતી ઊખડી જાય છે અને માતૃભાષાનાં મૂળિયાં સંવર્ધન પામ્યાં હોય તો બાળક સરળતાથી અન્ય ભાષા આત્મસાત્ કરી શકે છે.

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસ માટે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થવું જોઈએ. જુદી જુદી વિદ્યાશાખાના કોશ તૈયાર થવા જોઈએ. એમના પરિભાષા-કોશ હોવા જોઈએ. બાળગીતો અને બાળવાર્તાઓના માધ્યમથી બાળકોમાં માતૃભાષાનું સિંચન કરવું જોઈએ. આને માટે કોઈ એક પ્રવૃત્તિ નહીં પણ એક આંદોલન સર્જવું જોઈએ. એક ડાળીની સંભાળ લેવાથી વૃક્ષની સંભાળ લેવાતી નથી. સાહિત્યની એક પ્રવૃત્તિથી સમગ્ર સાહિત્યનું કામ થાય નહીં.

૧૯૦૮ના ઓક્ટોબરમાં રાજકોટમાં યોજાયેલી ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પરિષદપ્રમુખનું ભાષણ આપતાં સ્વ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ કહેલું : “અંગ્રેજી શાળાઓમાં અપાતું અંગ્રેજી ભાષા સિવાયનું સર્વ જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષામાં આપવું જોઈએ... જગતમાં કોઈ પણ સ્થળે સામાન્ય જ્ઞાન પરભાષામાં આપવાનો આપણા દેશના જેવો વિપરીત શિક્ષણક્રમ નહીં હોય.” અંગ્રેજી સિવાયના બધા વિષયો માતૃભાષા દ્વારા શીખવવામાં આવે તો શ્રી અંબાલાલ દેસાઈ નોંધે છે તેમ, “વિદ્યાર્થીઓને પડતો શ્રમ કમી થઈ શાળાઓમાં ભણતા દરેક યુવાનના આવરદાનાં કમીમાં કમી બેચાર અમૂલ્ય વર્ષ ઊગરે એટલું જ નહીં, પણ આપણાં બાળકોનાં તનની, મનની ને હૃદયની શક્તિઓનો ઉકેલ ઘણો સારો થાય.

કેળવણીનો ખર્ચ પણ કમી થાય.”

આજે અંગ્રેજી માધ્યમમાં ટોળાબંધ વિદ્યાર્થીઓ જઈ રહ્યા છે. મુંબઈમાં સ્નાતક કક્ષાએ માત્ર ચાર કોલેજોમાં ગુજરાતી પૂર્ણ વિષય તરીકે શીખવવામાં આવે છે અને એમાં કુલ સોળેક વિદ્યાર્થીઓ છે. જો અંગ્રેજી માધ્યમનું આ ઘોડાપૂર અટકશે નહીંતો આવતીકાલે ગુજરાતની પણ આવી પરિસ્થિતિ થાય. આજે માત્ર શહેરોમાં જ નહીં પણ ગામડાંમાં પણ અંગ્રેજી માધ્યમ તરફ ધસારો જોવા મળે છે. વિડંબના તો એ છે કે અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણનાર વિદ્યાર્થી બીજી ભાષા તરીકે પોતાની માતૃભાષાને બદલે ફ્રેન્ચ પસંદ કરે છે. આ પરિસ્થિતિ અંગે માત્ર સાહિત્યકારે જ નહીં બલકે સમાજના તમામ વર્ગોએ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવાની જરૂર છે. માધ્યમિક શાળાકક્ષાએ માતૃભાષાનો જુવાળ વધે તેમ કરવું પડશે. શુદ્ધ ગુજરાતી બોલાવ, લખાવ તે વિશે પણ ચિંતા-ચિંતન કરવાં પડશે. કોલેજકક્ષાએ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે રુચિ વધે તેવું વાતાવરણ પણ સર્જવું પડશે. નર્મદના સમયથી માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણની વાત કહેવાઈ છે. એનાં સારાં પરિણામો દુનિયાભરમાં જોવા મળે છે. આજે અંગ્રેજી એક દેશની નહીં, બલકે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારની ભાષા બની હોવાથી એ ભાષાનો પરિચય આવશ્યક છે, પરંતુ દીવાનખાનામાં બેસાડવાને લાયકને રસોડામાં પેસવા દેવાય નહીં. આપણા સંસ્કાર, આપણી પરંપરા, આપણો ઇતિહાસ – એ બધું શીખવા માટે અંગ્રેજી ભાષાને બદલે આપણી માતૃભાષાનો ઉપયોગ થવો જોઈએ.

સામયિકો, દૈનિકો અને એની પૂર્તિઓ ફૂલીફાલી રહ્યાં છે. સંસ્થાઓ દ્વારા પુસ્તક-પ્રકાશન માટે સહાય મળે છે. પ્રકાશકો પણ વધ્યા છે અને ઢગલાબંધ સાહિત્ય ઠલવાનું રહે છે. આમાં સાહિત્યના જેટલી જ સાહિત્યેતર ગણતરીઓ પણ રહી હશે. શું આપણું આજનું ‘સરેરાશ’ સાહિત્ય એ જ આપણું સત્ય છે ? ભાવકની નાડ પારખીને જ સર્જકે લખતા રહેવાનું છે ? આવા પ્રશ્નો તો અનેક છે.

પુસ્તકાલયો દ્વારા ઘણી મોટી ખરીદી કરવામાં આવે છે. અકાદમીઓ અને સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રકાશન માટે સહાય કરવામાં આવે છે. આ ભંધું થવા છતાં વાચનની વ્યાપક અભિરુચિ જાગી નથી. પુસ્તક ખરીદીને વાંચનારાઓની સંખ્યા સતત ઘટતી જાય છે.

[જ્ઞાનસત્રમાં આપેલા વક્તવ્યનો એક મુદ્દો]

– કુમારપાળ દેસાઈ

કવિતા

પછવાડે | પ્રદ્યુમ્ન તન્ના

મારગડે સરિયામ આવજા
ઘટે જ્યહી ના જરીવે,
ભર્યે બેડલે ઘૂંઘટભર શેં
ભીડ થકી સંચરીએ ?!
પછવાડે થઈ હાલો સૈયર ! જળ ભરવાને જઈએ !
ઊંચીનીચી ભીંત્યું અડોઅડ
વચ વચ ઝાંખણ-બારી,
ચિતરામણ-શી છાંય આળખે
અહીં તહીં ઢળતી ડાળી.
નમી રહેલા બપોરિયાનો લ્હાવ રૂડો તે લઈએ !
પછવાડે થઈ હાલો સૈયર ! જળ ભરવાને જઈએ !
ઠાલો ના ઘોંઘાટ કશી ના
ઠેલંઠેલા ઠાલી,
સાવ મોકળી પડી હવે શી
સાંકડલી આ ગાળી.
ગાતાં ગાતાં આપસમાં કંઈ વાત અનેરી કહીએ !
પછવાડે થઈ હાલો સૈયર ! જળ ભરવાને જઈએ !
ગાળીને છેવાડ અટૂલી
એક-માળિયા મેડી,
જતાં આવતાં કોક ઝરૂખથી
અપલક રૂહે જો હેરી.
નીર ભેળી નીતરતી લાલી મરક મરક હાં સહીએ !
પછવાડે થઈ હાલો સૈયર ! જળ ભરવાને જઈએ !

મૃગજળ | દિનેશ કોઠારી

‘ભેરે તો ગિરિધર ગોપાલ’
મારું કોણ ?
હું એકલતાની ડાળ પકડીને ઊભો છું અહીં
મરુભૂમિની મોઝાર
મારી ચારેકોર છે
ચિતોડગઢના કાળમીઠ પ્હાણા જેવું નક્કર
મૃગજળ,
અહીં
... વન નથી
... નદી નથી
... વૃક્ષ નથી
... પંખી નથી
... ગોધણ નથી
... મધુરતા નથી
અહીં છે તો છે માત્ર મૃગજળ
મારે મૃગજળ નથી જોઈતું,
જોઈએ છે નીતર્યું જળ
કોઈને મૃગજળ ગમતું હોય તો ભલે
હું કંઈક તેની કથા જાણું છું
હું કંઈક તેની વ્યથા જાણું છું
મને નથી તેનો રોષ
કે નથી અફસોસ
રણમાં અડાબીડ ઊગેલા થોરિયાની કાંટાળી સેજ પર
હું રાતદિન, દિનરાત
અનિદ્ર નયને પડખાં ઘસું છું
‘કિસ બિધ સોના હોય !’
મૃગજળ નહીં
મારે જોઈએ છે નિર્મળ જળ
મૃગજળમાં મને જળનો અહેસાસ હોય
તો તે એટલો કે
મારો હણહણતો તોખાર તેમાં ડૂબી ગયો છે.

ક્યાંય પણ નથી | ભરત
વિંઝુડા

અહીંયાં નથી ને ત્યાંય નથી ક્યાંય પણ
- । ૨ । ી
તો પણ બધેય હોય છે કોઈ અજાયબી !
થોડો વિરામ આવી ગયો છે પ્રવાસમાં
પોતાના પગ દબાવી રહ્યો છું હું
હ । ૨ । ૨ । ી !
કોઈ પૂછે તો કેમ કહીશ તારા ગામમાં
ખેંચી રહી છે વ્યક્તિ મને બહાર
૦ । । ૨ । - । ી !
વરસાદ થાય ત્યારે સમંદર ભીંજાય છે
છત્રીની જેમ ધરતી નદીઓ વહાવતી !
બારી ઉઘાડી એક તરફ જોઉં છું અને
સઘળી દિશાઓ ઘરને સતત ચીંધતી
૨ હ ી .

ગુરુસાથી મૃદુલાએ જોરજોરથી સોફાને ઝાટકવા માંડ્યો. કવર કેટલું ગંદું થઈ ગયું છે ! હજી તો ગયે અઠવાડિયે વોશિંગ મશીનમાં ધોઈ, ચોખ્ખું ફૂલ કરી ચડાવ્યું હતું અને આજે આ હાલ.

નક્કી પુનુ જ. ચોથા માળની અનિતા સિંઘનો કુંવર. ઉંમર રોકડા ચાર વર્ષ પણ કેવો શયતાન ! ઉંદરની જેમ ઘરમાં ઘૂસી જાય અને ક્યાં ક્યાં સંતાય ! ફીજ ખોલી ચોકલેટ શોધી કાઢે. અચાનક જોરથી ચીસ પાડી ડરાવે પછી શું ઊછળી ઊછળીને હસે ! કાલે વોશિંગ મશીનની નળી ખેંચી કાઢી. સાબુના પાણીનાં પૂર આવ્યાં. એણે આંખો કાઢી તીણી ચીસ પાડી હતી, પુ...નુ !

પણ એ તો ટી શર્ટ કાઢી ધોવા બેસી ગયો. લીલાબાઈ તો કાંઈ હસે. પુનુને બદલે એને જ ફટકારવાનું મન થઈ ગયું હતું. પાછી ઠાવકાઈથી લીલાબાઈ બોલે, બાઈ પુનુ છે હોશિયાર હો ! એક દિવસ જરૂર માબાપનું નામ કાઢશે.

મૃદુલા નીચે બેસી પડી, સોફાનાં હેન્ડલ ઘસી ઘસીને લૂછવા લાગી. પુનુ માબાપનું નામ રોશન કરે કે અંધારું ધબ્બ કરે. બીજાને શું ? એકદમ મોંએ ચડાવેલો. અનીશ પણ ઘણી વાર પૂછે, પુનુ કેમ છે ? હમણાં જોયો નથી. કમ્પાઉન્ડમાં જો મને મળી જાય તો દોડી આવે, અંકલ ચોકલેટ.

એ વરસી પડે, સામેથી માગવું એ કાંઈ સારા સંસ્કાર છે ? પણ મા જ લઘરવઘર ફરતી હોય ત્યાં છોકરાને વળી કોણ સાચવે ?

અનીશ વાત વાળી લેવા જાય, ના, આ તો જરા એના ખબર પૂછતો હતો. શો કેસનો કાય ઘસીને લૂછતાં એમાં મોં જોઈ એ પણ તરત જવાબ આપી દે, તને વળી ઠીક તારા બિઝનેસ ટ્રાવેલિંગમાંથી પારકાની ખબર પૂછવાની ફરસદ મળે છે.

રસોડામાંથી હાથ લૂછતી લીલાબાઈ બહાર આવી,
- બાઈ, જાઉં છું... લે, પાછું સોફાને શું થ્યું ! હજી હમણાં તો સાફ કર્યો 'તો ! મૃદુલાએ સોફાનું કવર કાઢી નાંખ્યું.

- નાંખ આને વોશિંગ બાસ્કેટમાં. બહુ વહાલો છે પુનુ. જો આ હેન્ડલની નીચે ચ્યૂઈંગગમ ચોંટાડી છે. મને હતું લડવા જવું શોભે નહીં પણ હવે તો..."

- મા ય શું કરે બાઈ ! બે છોકરાં અને ત્રીજું પેટમાં. અધૂરામાં પૂરું નહાંદે ય એનાં છોકરાં ભળાવે. બિચારીને શું પગે સોજા ચડ્યા છે બાઈ ! કાલે તો શાકનો મોટો થેલો...

- તો જા ને એ બિચારીની સેવા કરવા. ત્યાં જ નોકરી કર.
લીલાબાઈ વિલાઈ ગઈ.
- સોરી બાઈ. આ તો એમ જ વાત કરતી'તી. પુનુ ય મૂઓ એવો મીઠો છે ને...

– એ તારું મીઠું રસગુલ્લુ ટિપાઈ પર કેવા ડાઘા પાડી ગયું છે ! જો જરા. જા સ્નેની બાટલી લાવ.

થયું. હવે બીજો અડધો કલાક પાકશે. લીલાબાઈ રસોડામાં ગઈ. બાઈને સફાઈનું ભૂત વળગે પછી એનો કેડો ન મૂકે. એને ય જોતરાવું પડે. સવારે ચક્કીએ ઘઉં દળાવવા મૂકી આવી હતી. આ ટીપાઈ સોના જેવી ચમકતી થશે પછી જ નીકળાશે ત્યાં સુધીમાં તો ચક્કી બંધ થઈ જવાની. હવે તો પાઉંની લાદી લેવી પડશે. એમાં એની મીનુનો જન્મદિવસ હતો. આજકાલનાં છોકરાં. કેક તો જોઈએ જ. હશે. પણ બાઈ પાસેથી પૈસા માગવા હતા અને બાઈનો મિજાજ દૂધની જેમ ફાટી ગયો છે.

લીલાબાઈ ચોખ્ખું કપડું ય લાવજે – બૂમથી ધકેલાઈ એણે જલ્દી કબાટ ખોલ્યો. જાતજાતની, સફાઈ કરવાની બાટલીઓ, પાઉંડર, સાબુ ભર્યાં હતાં. કાચ સાફ કરવાની બાટલી અને કપડું લઈ એ ડ્રોઈંગરૂમમાં આવી.

ટિપાઈનો કાચ, ફોટાફેમનો કાચ, સ્ટેઈનગ્લાસનું ચિત્ર, વાઝ બધું ચકચકિત કરતાં ખાસ્સો કલાક થયો. લીલાબાઈ હાથ ધોવા ગઈ. હે ભગવાન ! કેવી બાઈ ઘડી છે તે આ ! છોકરાં તો ઠામૂકાં ન ગમે. મીનુને કામ પર ભેગી લાવવાની મનાઈ હતી. તો ય એ ક્યારેક હા કરીને આવે તો એને રસોડામાં બેસાડી રાખતી. જોકે બાઈ કહેતી, ફીજમાંથી એને ફૂટ આપજે અને ખબરદાર એને ફરી ન લાવતી. લીલાબાઈ મનમાં સોસવાતી પણ નોકરી છોડવાનું સપને ય ન વિચારતી. પગાર સારો મળતો, માંદેસાજે દવાદારૂ, કપડાં બધું મળતું, બસ, સફાઈનો નેકો નહીં.

એ ડ્રોઈંગરૂમમાં આવી ત્યારે મૃદુલા વૉલ યુનિટમાં વાઝ ગોઠવી રહી હતી.

– કેમ ઘરે દોડવું નથી ? પૈસા જોઈતા હશે, બીજું શું !

સાડીના ભીના છેડાથી મોં લૂછતી લીલાબાઈ નીચું જોઈ ઊભી રહી. મૃદુલા પાસે આવી.

– તને કેટલી વાર સમજાવી ઓપરેશન કરાવી નાંખ. એક હતી અને મીનુ આવી ને ! એ તો ઠીક એની ફી આપું છું. પણ ના, તને હજી ત્રીજું છોકરું જોઈએ છે. દીકરો. અને દીકરી આવી તો ? લાઈન લગાડીશ છોકરાંની ?

– પણ બેન, સાસુ અને વર બે ય મારે માથે છાણાં થાપે છે.

– એમ દબાઈ જા તે કેમ ચાલે ? તારું શરીર જો. નિચોવાઈ ગઈ છો.

લીલાબાઈ પાલવમાં મોં નાંખી રડવા માંડી. મૃદુલાને કંટાળો આવ્યો. એકની એક વાત કેટલી વાર સમજાવવી ?

– લે, બસ્સો રૂપિયા આપું છું. તને ખબર છે ને તારી ઉધારીનું લિસ્ટ કેટલું લાંબું છે ! એ ય ક્યાં ચાલી ? પ્રેગનન્ટ જો હવે થઈ ને તો મારે ત્યાં પગ નહીં મૂકતી.

આંસુ લૂછતી ગાંઠે પૈસા બાંધતી લીલાબાઈ ગઈ. રસોડાની ફેન્ય ડિઝાઈનનું મેગેઝીન મૃદુલાએ કાલે જ ખરીદ્યું હતું. એ લઈ બેડરૂમમાં આવી એ. સી. ચાલુ કર્યું. સૂતા સૂતા વાંચતાં એની નજર ફોલ્સ સીલિંગ પર ગઈ. પછી ઇમ્પોર્ટેડ લેમિનેશનવાળા વોર્ડરોબ, અને ખાસ દિલ્હીથી ખરીદેલો લેમ્પ... બધું બરાબર હતું. પરફેક્ટ. દરેક વસ્તુ એની જગ્યાએ.

ગયે વર્ષે જ એણે બેડરૂમ કરાવ્યો. અનીશે તો ના જ પાડી હતી.

– ડીયર ડીયર મૃદુ ! નવું ફર્નિચર ? હજી ત્રણચાર વર્ષ થયાં છે આખું ઘર રીડેકોરેટ

થયે અને...

– પ્લીઝ અનીશ. આ ફર્નિચર કેવું ભારેખમ છે ? ઓરિયેન્ટલ ડિઝાઈનની ફેશન ગઈ. હવે લાઇટ અને વેસ્ટર્ન લૂક...

– અરે મારી મા ! ચાલશે મને ભારેખમ. આપણાં લગ્નને દસ વર્ષ થઈ ગયાં રાઈટ ! હું ય ભારેખમ ઓરિયેન્ટલ ડિઝાઈનનો થઈ ગયો છું. મને ય બદલી કાઢશે તું !

– સ્ટુપિડ.

– થેંક્સ ફોર કોમ્પ્લિમેન્ટ્સ. કેટલી ઝંઝટ થશે ખબર છે ને !

મૃદુલા વળગી પડી.

– તારે ક્યાં કરવાની છે ? તને તકલીફ પણ ખાસ નહીં પડે. અડધો ટાઈમ તો તું તારા ટ્રાવેલિંગમાં હોઈશ. હું એકલી માથાકૂટ કર્યાં કરીશ.

બારણાં પર જોરથી ઘડઘડાટ થયો. આ તો પુન્નુ જ. મૃદુલા ઊઠી ગઈ. આજે તો તોફાનીને સીધો સોટા જેવો કરીશ.

એણે બારણું ખોલ્યું. બીજું કોણ હોય ? વાવાઝોડાની જેમ પુન્નુ ધસી આવ્યો, સીધો ચોખ્ખાચણક કરેલા સોફા પર ગંદા પગની પલાંઠી અને હાથમાં રિમોટ. કાર્ટૂન ચેનલ મૂકી. મૃદુલા ત્યાં હોય જ નહીં એમ એ હસી હસીને તાળીઓ પાડવા લાગ્યો.

મૃદુલાનું માથું ઠનકયું. બારકસની હિંમત તો જુઓ. એની પાછળ સાફસફાઈમાં દિવસ બગડે, બપોરની ઊંઘ ગાયબ અને પાછા કાર્ટૂન ચેનલની ધમાલનો અવાજ માથા પર ઠોકાય.

મૃદુલાએ આગળ ધસી, ટચૂકડો હાથ પકડી ડઘાવેલા છટપટતા પુન્નુને લિફ્ટમાં પૂરી ઉપર લઈ ગઈ. ડોરબેલ દાબતી જ રહી. આજે પુન્નુ સાથે અનિતાની ખબર લઈ નાખવી છે. બારણું ખૂલ્યું. ઊપસેલું પેટ લઈ અનિતા જલ્દી ચાલતી આવી હોય એમ એ હાંફતી હતી. મૃદુલાનું ફૂલેલું મોં અને હાથમાં ટીગાઈ રહેલો પુન્નુ.

અનિતા ડરી ગઈ.

– ક્યા હુઆ બહેનજી ? પુન્નુ પુત્તર ક્યા ક્રિયા ?

મૃદુલા છંછેડાઈ. એક તો બાળકોને રખડતા મૂકવા પછી પૂછવું ક્યા ક્રિયા ? પુન્નુને એણે નીચે મૂક્યો કે એ દડાની જેમ ઊછળતો ઘરમાં ભાગી ગયો.

– સારા દિન તુમારા બચ્યા તંગ કરતા હૈ ઔર પૂછતી હૈ ક્યા હુઆ ?

અનિતાએ હાથ જોડ્યા.

– માનતા નહીં હૈ મેરી. લેકિન અબ દેખો ઉનકે બાબુજી કો બોલકે ઐસી પીટવાઈ કરાઉંગી...

ત્યાં અનિતાની સાસુ ધસી આવી. પાછળ પુન્નુ. ગઢની ડોકાબારીમાંથી જોતો હોય એમ દાદીમાના વિશાળ ફેલાવેલા શરીર પાછળથી એ તગતગતી આંખે મૃદુલાને જોઈ રહ્યો. એ ગરજી.

“મેરે બચ્ચે કો હાથ ભી લગાયા તો તેરેકુ દેખ લૂંગી. મેરા સોણા પુત્તર કિસન હૈ કિસન. ગોપિયાં તો ઐસી કમ્પ્લેઈન કરતી રહેગી.”

પુન્નુએ મૃદુલા સામે વિજયસ્મિત કર્યું. એને મનમાં પોતાને માટે જ ખરાબ લાગ્યું. આમ પાડોશી સાથે લડવું શોભે છે ?

સંભાવો ઉસકો એવું બબડતાં એ દાદર ઊતરી ગઈ. ઘર પાસે આવી ત્યારે જ ખ્યાલ આવ્યો કે એ તો ઘરનાં બારણાં ખુલ્લાં રાખીને યુદ્ધ કરવા ચાલી ગઈ હતી. હે ભગવાન ! કોઈ ઘરમાં ઘૂસી ગયું હોત તો ?

એ ઘરમાં આવી કે પાછળથી કોઈ વળગી પડ્યું. એટલી ડરી ગઈ કે આંખો મીંચીને એ જોર જોરથી ચીસ પાડતી રહી. એના હોઠ પર કોઈનો હાથ દબાઈ ગયો.

– આંખ તો ખોલ. વિશાખા છું.

હાંફતા હાંફતા મૃદુલા જોઈ રહી.

– ઓ માય ગોડ ! વિશુ તું ? હમણાં મારો જાન નીકળી જાત.

– અરે ! મારી જાનનો જાન થોડો જવા દેત ?

મૃદુલાએ વિશાખાને બાથમાં લઈ લીધી.

– પણ તું આમ અચાનક ?

– નિરાંતે બેસવા દઈશ ?

કશ્યપની બદલી મુંબઈ થવાની છે એટ લાસ્ટ. ઘર સેટ-અપ કરવા આવી છું. તને પહેલાંથી કહી દઉં તો મજા ન આવે ને ! એમાં બારણાં ખુલ્લાં હતાં, એટલે...

હાથ પકડી બન્ને બહેનપણીઓ સોફા પર બેસી પડી.

– એટલે હવે તું અહીં જ રહેવાની છે ને ! બંગાળી બાબુઓ તારા વિના ઝૂરશે નહીં ?

– અને મેં મુંબઈનો ઝુરાપો વેઠ્યો એનું શું ?

મૃદુલાએ એના બન્ને હાથ પકડી લીધા. સ્નેહથી કહ્યું,

– અને મારા વિરહની કોઈ ગણતરી જ નહીં ?

– કેમ નહીં ! દર રવિવારે સવારે તને ફોન કરું એટલે પતિદેવ કહેશે તમારા ઇષ્ટદેવને ફોન કરો છો દેવી ?

મૃદુલા ઊભી થઈ અને વિશાખાનો હાથ ખેંચ્યો.

– પણ ફોનમાં મારું ઘર થોડું દેખાય ? તારે તારું ઘર પણ સેટ-અપ કરવાનું છે ને ! ચાલ પહેલાં ઘર જોઈ લે.

વિશાખાએ ચારેબાજુ નજર કરી.

– ફેન્ટાસ્ટિક મૃદુ. હું લંડન ગઈ ત્યારે તને છેલ્લે મળવા આવેલીપણ તારું ઘર તો નવુંનક્કોર લાગે છે ! ઇન્ટિરિયર ડેકોરેશનનો કોર્સ કર્યો છે કે શું !

– ના બાબા ના. જાતમહેનત અને ઉજાગરા. મેગેઝીન્સ, પુસ્તકો વાંચી વાંચીને બધી ડિઝાઇન મેં જાતે બનાવી, એ પ્રમાણે માથે બેસી ફર્નિચર બનાવડાવ્યું. આ કોફીટેબલ કોઈ યુરોપિયન દંપતી પાસેથી લીધું. પૂરું એક વરસ દિવસ-રાત એક કર્યાં... અરે એક આખો લેખ લખાય એટલી લાંબી કહાણી છે.

– હું કંઈ ન જાણું યાર. મારું ઘર તારે જ કરવું પડશે. પણ એક વાત છે.

– શી ?

– આટલું ચોખ્ખું ઘર મારાથી નહીં રખાય. તું તો જાણે છે મારો સ્વભાવ. આમતેમ બધું પડ્યું હોય તો મેરેકુ ચલતા હય. પણ એ ય ! એક વાત કહે જોઉં.

– વિશુડી, તું મળવા આવી છે કે ઊલટતપાસ લેવા ?

– સાંભળ તો ખરી. ઓપરેશન થિયેટર જેવો આવો ચોખ્ખો ચણાક રૂમ તારો પહેલાં તો નહોતો.

મૃદુલા વિશાખાને ખેંચતી રસોડામાં આવી.

– શી વાત છે ? હજુ સુધી તેં મારા હાથની ચા નથી માગી ? છોડી દીધી કે શું ? મૃદુલાએ ચાનું પાણી મૂક્યું. વિશાખા સ્ટૂલ ખેંચી બેસી ગઈ.

“હોતું હશે ! તારી મસાલા ટી પીને તો હું પરીક્ષામાં પાસ થતી હતી.

ટ્રેમાં ચા-નાસ્તો લઈ બન્ને ડાઈનિંગ ટેબલ પર આવ્યાં. ઘૂંટડો ભરતાં જ વિશાખા ઊછળી પડી.

– તારા હાથમાં જાદુ છે મૃદુ. આટલાં વર્ષે પણ એ જ સ્વાદ અને સુગંધ ! તારી આજુબાજુમાં જ ઘર શોધી આપ. એટલે રોજ બપોરે ચા પીવા તારે ત્યાં ધામા.

– કબૂલ.

– તારો હીંચકો મસ્ત છે હં !

વિશાખા ચાનો કપ લઈ હીંચકા પર બેસી ગઈ અને ઠેસ મારી. હીંચકો ઝૂલવા લાગ્યો સાથે વિશાખાનું મન પણ.

– યાદ છે મૃદુ ! કોલેજમાં આપણને સૌ બહેનો સમજતાં. રીયલ સિસ્ટર્સ. એ દિવસોમાં મસ્તીનો કેવો નશો રહેતો હતો !

– વિશુ ! પિરીયડમાંથી ભાગીને આપણે દરિયાની રેતીમાં બેસી કુલફી ખૂબ ખાતાં, કેમ ! એક વાર વરસાદમાં આપણે લોનાવલા ગયાં હતાં યાદ છે ને વિશુ ! પછી ધોધ નીચે ભીંજતા અમરે તને કિસ કરી હતી એમાં તો બહેનજી રોજ ઇશ્કનાં ગીતો ફરમાવવા લાગ્યાં હતાં.

વિશાખાએ અંગહિલોળથી હીંચકાને જોરથી ઝુલાવ્યો.

– સાંભળ, બાઈ મૃદુલા ! મેરે વરકો કુછ બોલી તો...

મૃદુલા ભવાં ચડાવીને બોલી,

– તો ક્યા કરેગી ? ધમકી આપે છે ?

– ના. બ્લેકમેઇલ. તેં મારા કલિનને લવલેટર લખેલો તે આવી જ ઇમરજન્સી માટે મેં લોકરમાં સાચવી રાખ્યો છે.

મૃદુલાએ વિશાખાની પોનીટેઇલ ખેંચી.

– તું એવી ને એવી રહી. હાશ. સારું થયું તું આવી ગઈ.

– મેડમ ! આ ટ્રાન્સફર પાછળ દોરીસંચાર મારો તો છે. યાદ છે ને મૃદુ ? દિલીપકુમારની ‘રામ ઓર શ્યામ’ ફિલ્મ જોઈ આપણે બે પણ ટ્રિવન્સ જોડે પરણવાનું સપનું જોતાં’તાં.

– સપનું ? હું તો મેટ્રિમોનિયલની કોલમો પણ વાંચતી. હવું, સાથે પરણશું, સાથે રહેશું... બધું સાથે જ...

મૃદુલા હીંચકાની નજીક ઊભી હતી. એના હાથમાંની ટ્રેમાં વિશાખાએ ખાલી કપ મૂક્યો.

– પાગલ ! તારે તો હનીમૂન નાઈટ પણ સાથે જ સેલિબ્રેટ કરવી હતી. એક જ હોટલમાં.

મૃદુલાએ હીંચકાને સળિયો પકડી વેગ આપ્યો.

– હું પાગલ કેમ ! તું જ કહે આપણે સોગંદ નહોતા ખાધા બધું સાથે કરવાના ? એકસાથે હનીમૂનની પહેલી રાત... પછી બન્ને એક સાથે પ્રેગનન્ટ... પછી... બન્નેને... સાથે જ...

ખણખણ....

હિંચકાનો ધક્કો લાગ્યો અને મૃદુલાના હાથની ટ્રે ફંગોળાઈ ગઈ. કાચની અસંખ્ય ઝીણી કરચો વેરાઈ ગઈ. મૃદુલા ભાવવિહીન ચહેરે એના ખાલી હાથને જોવા લાગી. તરત વિશાખા હિંચકા પરથી ઊતરી, કાચની કરચોથી સાચવીને દૂર લઈ ગઈ. ખુરશીમાં બેસાડી ઋજુ સ્વરે કહ્યું,

– હા, મૃદુ ! આપણે સાથે રહેવાના સોગંદ લીધા હતા, પણ તારે મારી ખાસ જરૂર હતી ત્યારે હું તારી પાસે ન આવી શકી. કેટલી ફર્ટિલિટી ટ્રીટમેન્ટ તું ગયે વર્ષે પ્રેગનન્ટ થઈ... અને ચોથે મહિને મિસકેરેજ... મને એટલું દુખ થયું હતું ! મારે તરત આવવું હતું... પણ યુ નો, હું લંડન હતી. નીક્કીની એક્ઝામ હતી. મેં તને ઘણી વાર કોલ કરેલા પણ અનીશ કહેતો તું ડીપશોકમાં હોસ્પિટલમાં ઓબ્ઝર્વેશન નીચે છે... આઈ એમ સો સોરી... તું મારી વાત સાંભળે છે ને !

મૃદુલા ખાલી હિંચકાને એકધ્યાનથી જૂલતો જોઈ રહી હતી.

ભૂલસુધાર

‘પરબ’ના ૨૦૦૬ના ડિસેમ્બર અંકમાં રસ્કિન બોન્ડની અંગ્રેજીમાં લખેલી વાર્તાનો ગુજરાતી અનુવાદ ‘દેઓલી સ્ટેશને થોભતી રાત વેળાની ટ્રેઈન’ વિદેશી સાહિત્ય અંતર્ગત છપાયો છે તેને ભારતીય સાહિત્ય અંતર્ગત વાંચવા વિનંતી. રસ્કિન બોન્ડ અંગ્રેજીમાં લખતા ભારતીય લેખક છે. હિમાચલ પ્રદેશના કલૌલીમાં ૧૯૩૪માં એમનો જન્મ થયેલો, અત્યારે મસુરીમાં રહે છે. ‘Our Trees still grow in Dehra’ માટે એમને ૧૯૯૨ના સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીનો પુરસ્કાર મળ્યો હતો. આ ક્ષતિ અંગે પત્ર દ્વારા ધ્યાન દોરવા બદલ શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ, ડૉ. રાજેન્દ્ર મહેતા તથા શ્રી હરીશ ખત્રીનો આભાર માનું છું. ક્ષતિ રહી જવા બદલ ક્ષમા ચાહું છું.

– તંત્રી

નિબંધ

મદન મોહનના ટેકે

યજ્ઞેશ દવે

ગઈ શરદઋતુમાં ઓફિસના કામ માટે ભુજ જવાનું થયેલું. મિટીંગ ભુજથી દૂર બીદડામાં હતી. સવારના વાદળાવા વાતાવરણમાં બેચાર વયસ્કો સાથે ટેક્સીમાં ગોઠવાયા. ટેક્સી રેલા-લસરકાની જેમ હળવે હળવે સરતી ચાલી. આસપાસ ડુંગરા-ભૂખરા કથ્થાઈ ખડકો, પીળી ભોમકા, ઝાંખરા અને છૂટાંછવાયાં ગામ. ભુજ બહાર નીકળતાં જ ડ્રાઇવરે સી.ડી. મૂકી. રફીનું ગીત ‘સાવન કી ઘટા છાઈ, યે દેખ કે દિલ ઝુમા, લી પ્યારને અંગડાઈ’ – દિવાના બાદલની મસ્તીમાં સહુ ઝૂમી ઊઠ્યા. થયું ‘કયા ટાઈમિંગ !’ પછી તો રફીનાં ગીતો પર ગીતો. ‘મન રે તું કાહે ન ધીર ધરે’... ‘યાદ ન જાયે બિતે દિનોંકી’... એ ઉલ્લસિત કરુણ ગીતો ડ્રાઇવરની સાથે સાથે અમે ય ગાવા લાગ્યા – અમને ય જાણ ન હોય તેમ. ટેક્સી ડ્રાઇવરના ટેસ્ટ પર માન થયું.

ડ્રાઇવરે તો ગાડી જ ચલાવવાની હોય. સાહેબલોકો સાથે વાતો કરવી અવિવેક ગણાય. અને આમે ય રુચિઉછેરની ભિન્નતાની દીવાલો તો હોય જ. જ્યારે અહીં તો એક જ ગીતે એ દીવાલો પિગાળી નાખી. મેં પૂછ્યું : ‘બધાં જૂનાં ગીતોની જ સી.ડી. છે ?’ તે કહે, ‘સાહેબ, મને તો જૂનાં ગીતું જ ગમે. ગાડીમાં જુવાનિયા હોય ત્યારે એમને ગમતાં નવી ફિલમનાં ગીતો મૂકવાં પડે. કંટાળો આવે. માથું ફાટી જાય. પણ શું થાય ? નોકરી કરવી હોય તો આ બધું સહન કરવું પડે. પણ એકલો હોઉં ત્યારે જૂનાં ગીતું જ સાંભળવાનાં.’ પછી તો ખાનું ખોલી સી.ડી.ની થપ્પી કાઢી. નૌશાદ, લતા, રફી, મદનમોહનની સી.ડી. મનમાં થયું, ‘આ જણ જુદો છે.’

મેં મદનમોહનની સી.ડી. પસંદ કરી તેને વગાડવા આપી. માધવ કહે, ‘વાહ સાહેબ !’ ...પછી તો મદનમોહનના નકશીકામ, મીનાકારીગરી જેવા કંપોઝિશન્સ ! ‘જા રે બદરા ભૈરી જા’, ‘તુમ જો મિલ ગયે હો’, ‘વો ચૂપ રહે તો’, ‘આપ કી નઝરો ને સમઝા’, ‘જાના થા હમસે દૂર’... ક્યારેક સૂરોની ઝરમર, ક્યારેક રેલાતું પૂર. ત્યાં તો અચાનક વિરહિણીની વેદના ઘૂંટતું કરુણ કંપોઝિશન – ‘આજ સોયા તો આંસૂ ભર આયે, મુદતે હો ગઈ મુસ્કુરાતે.’ સરતી ગાડી અને સરતી ગઝલ. વાદળિયા ગોરંભા વચ્ચે ગઝલ હળુહળુ વરસી. અત્યાર સુધી બસૂરા અવાજે અમે સાથે સાથે ગાતા હતા તે બધાનું ગાવાનું અચાનક બંધ. અશાંત કરી મૂકે તેવી શાંતિ. ગઝલમાં લીન સહુ પોતે જ ગઝલ. ગઝલ પૂરી થયે રીપ્લે. ફરી એ જ ગઝલ. માધવ કહે, ‘સાહેબ, આ ગઝલ સાંભળતાં ધરવ જ નો થાય. એમાંય જ્યારે ઓલી લાઈન આવે. ‘દિલ કી નાઝુક રગેં તૂટતી હૈ’ ત્યારે તો અંદર નસ્તર ફરી જાય. કાંઈનું કાંઈ થઈ જાય, ઝળઝળિયા આવી જાય. આમાં મદનમોહન, લતા અને રાજા મહેંદી અલિખાંની કમાલ તો ખરી જ. પણ મને તો કમાલ લાગી આ માણસમાં. બે અંતરા વચ્ચે ઝણઝણાવી દેતા સિતારના પીસ આવે ત્યારે તરફના તાર જેમ તે ઝણઝણી ઊઠે : ‘ઓહોહો

સાહેબ, કાંઈનું કાંઈ થઈ જાય છે સાહેબ' એમ બોલી ઊઠે. સ્વપ્નલોક પૂરો થયો ને ક્યારે બીદડા આવી ગયું, ખબર ન પડી.

મિટીંગનું કામ પત્યું ને સાંજે ફરવા જવાનું ગોઠવાયું. કચ્છડો બારેમાસ. પાછોતરા ચોમાસાનાં વાદળોની છાયા નીચે ફરી સફર. નવી જગ્યાને જોવાની ઇચ્છાથી ય વધારે ઇચ્છા હતી માધવ સાથે સંગીત સાંભળવાની અને વાતો કરવાની. ફરી સંગીતનો માહોલ. સંગીતે જ અમને જોડી આપ્યા હતા. કોઈ ગૂંચ ન હતી. મદનમોહને એને ખોલી આપ્યો હતો. પહોંચ્યા દરિયાકિનારે રાવળપીરના મંદિરે. અહીંયાં એનું મોટું માતમ. કોઈ એની આસપાસ ગૂંથાયેલી કથા કહેતું હતું તો ફરફરતા પવનમાં બહાર શ્રદ્ધાળુઓ નારિયેળ વધેરતા હતા તો કોઈ અંદર ઘંટ રણકાવતા હતા. મેં ય દર્શન કર્યાં. એક બાજુ દરિયો બોલાવતો હતો ને બીજી તરફ મદનમોહન અને માધવ. સાથેની ગાડીઓનો કાફલો બીજા સ્થળે જવા નીકળ્યો. સાથીઓ ગાડી તરફ વળ્યા. માધવ કહે 'આપણે ઉતાવળ નથી, સાહેબ ! તમતમારે દરિયામાં પગ બોળી આવો.' મનમાં થયું મારી દરિયામાં પગ બોળવાની ઇચ્છાની માધવને ક્યાંથી ખબર પડી ? મેં દરિયા તરફ જે નજરે જોયું તે તેની નજરે પડ્યું હશે ? આ ટેલીપથી કે સમસંવેદન ? રેતી ખૂંદતો ખૂંદતો ભીના પટ પર પગલાં પાડતો, છપછપતાં નાનાં નાનાં મોજાઓમાં પગ પખાળી ફરી માધવ સાથે.

અમારી સાથેના કાફલાથી અમે પાછળ પડી ગયા હતા તેથી એણે એવા શોર્ટકટથી ગાડી આગળ લીધી કે અમે આગળ નીકળી ગયા. ભારે વરસાદને લીધે ઠેકઠેકાણે રસ્તો બેસી ગયો હતો. એવા એક મોટા ખાડાવાળા બેસેલા રસ્તે માધવે એવી સિફતથી ગાડી તારવી કે એક હડદો સુધ્યાં ન લાગ્યો. મદનમોહનનાં ગીતો તો ચાલુ જ. તેણે રિયર ગ્લાસમાંથી જોયું તો પાછળ આવતો ટાટા સુમો વરસાદમાં બેસેલા રસ્તે ધડામ દઈ ઊંચકાયો ને હડદે હડદા. માધવે જે સિફતથી ગાડી તારવી તે બીજો ડ્રાઇવર ન તારવી શક્યો. માધવ એમ જ બોલી ઊઠ્યો, 'અમને તો ભાય મદનમોહનનો ટેકો છે, ભાય ટેકો.' થયું આત્મસાત્ થયેલું સંગીત કેટલું કરી શકે ! માધવની પીઠ થાબડી. ફરી બીજું મંદિર ને ફરી દરિયો. ગાડીમાંથી બધા ઊતર્યા - દરિયાકિનારે લટાર મારવા તે નિરાંતે મદનમોહન સાંભળતો રહ્યો. ફરી એ જ ગઝલ.... 'આજ સોચા તો આંસૂ ભર આયે.' સાંજ. દરિયાનો પવન ને સંગીત. આ વખતે હું દરિયે ન ગયો. ગાડીમાં દરિયાવ દિલના આદમીની હૂંફને અને સંગીના દરિયાને માણી રહ્યો.

બીજે દિવસે સાંજે વળતી સફર. એ જ વળાંકો, ટેકરા-ટેકરીવાળો રસ્તો, વાદળિયું વાતાવરણ, સરતી ગાડી, માધવ અને સંગીત. વળતા સંગીત સાથે તેની વાતો ઉભેળી. બાપા વરસો પહેલાં નોકરીમાં બદલી થયે ઉત્તર ગુજરાતથી ભુજ આવેલા. ઝાઝું ભણ્યો નહીં; ભણવામાં દિલ નો લાગ્યું. વખાનો માર્યો ડ્રાઇવિંગ શીખ્યો... અહીં જ સ્થાયી થઈ ગયો. હવે તો તે કચ્છી જ. ટેકરી માલિકની તેના પર મહેર. તેનો વિશ્વાસુ. કચ્છના ભયાનક ભૂકંપમાં કેવી રીતે બચ્યા તેની વાતો કરી. 'સાહેબ, યાદ કરું છું ને લખલખું આવી જાય છે. ઉપરવાળાએ જ તાર્યાં. ચારે તરફ ચિચિયારી કિકિયારી... ધરતીકંપનો ભયંકર અવાજ... અમે તો બારસાખ વચ્ચે ભગવાનનું નામ લઈ ઊભા રૈ ગ્યા. ઈ બે મિનિટ કેમ ગઈ ઈ તો અમારું મન જાણે છે. અમે તો બચી ગયા પણ ધરતીકંપમાં મકાનના કાટમાળમાં સ્વેબના

ભાર વચ્ચે દબાયેલા, ઘવાયેલા, ધરબાયેલાની વેદના જોવાય નંઈ. ત્યાં એમના સુધી પહોંચી તો શકાય નંઈ. ફૂડપેકેટ કે પાણીનાં પાઉચ ફેંકીએ તો દબાયેલા કણસે કે 'ઝેરનું પડીકું ફેંકો; સહેવાતું નથી. હવે ઝટ છુટકારો તો થાય.' ઈ માણસો નજર સામેથી ખસતાં નથી સાહેબ.'

ધરતીકંપ સમયનો એક પ્રસંગ કહ્યો ને તેના ઉમદા પાસાથી પરિચિત થયો. માધવ કહે, 'ધરતીકંપ વખતે બઉ મોટા ઓફિસર હારે હતો. એમને વિશ્વાસુ ડ્રાઇવર ખપે. માલિકે મને મોકલ્યો. શહેર આખું મિલિટરીના કબજામાં. ખાસ ઓફિસરો જ અંદર જઈ શકે. બેંકમાં કેશબોક્સની રોકડના થોકડાના થોકડા. સેફ્ટી વોલ્ટના જરજવેરાત બધું ખુલ્લું. સાહેબની હારે ઈ બધું જોયું. ધાઈરું હોત તો ગજવાં ભરી લીધાં હોત. કોઈ નો'તું. સાહેબને તો મારા પર ભારી વિશ્વાસ. પણ ઉપરવાળો જોતો હોય ને સાહેબ ! ભગવાનની દયા છે તો આજે કલેયાકુંવર જેવો છોકરો છે. ડિલિવરી વખતે પ્રોબ્લેમ થ્યો'તો. ઘરવાળી ટેશનમાં. મેં ધરપત આપી : 'ગાંડી ! બધું પાર ઊતરી જશે, હિંમત રાખ. આપડે ક્યાં કોઈનું બગાઈડું છે કે ઉપરવાળો આપણું બગાડે ?' ડોક્ટરે સંબંધના દાવે ડિલિવરીનો એક પૈસો નો લીધો. દૂધમલ દીકરો આઈવો. મેરબાની જ ને ?

તેની વાત વાતમાં ક્યાં ભુજ આવી ગયું ખબર ન પડી. કાલે તો અમે જવાના. આ મનના માણસથી છૂટા પડવું પડશે. થયું વિદાયને થોડી આઘી ઠેલું. મેં કહ્યું ગેસ્ટહાઉસ સામાન મૂકી દઉં પછી પાન ખાઈને છૂટા પડીએ. તરત કહે, 'પાન મારા તરફથી.' તેણે નજીક સ્ટેશનરોડ પર ગાડી લીધી એક ગિરદીવાળા ગલ્લે. ગલ્લાવાળો માધવને જોતાવેંત ખુશ. 'આવ આવ, માધવ.' માધવે ઓર્ડર આપ્યો, 'સાહેબ ક્યે એવું પાન જલ્દી ને એક મારું પાન.' ત્યાં તો બે-ચાર સોફિસ્ટિકેટેડ જુવાનો આવ્યા. માધવ સાથે હાથ મિલાવી પ્રેમથી વાતો કરી. તેમના ગયા પછી માધવ કહે, 'સાહેબ, આ બધા ભુજના જાણીતા ડોક્ટરો હતા. મારું બઉ રાખે. ડિલિવરી ઓલા ચશમાવાળા સાહેબે કરાવી.' આવા માણસોનું કોણ ન રાખે ? 'તું નાનો છો' એવી દલીલ કરી ત્યારે પાનના પૈસા પરાણે જ આપવા દીધા. બીજે દિવસે રાજકોટ આવવા વળતી બસ પકડી ત્યારે આવજો કહેવા માટે મેં ફોન કર્યો. 'કચ્છ-ભુજ તો બરાબર પણ આ વખતે તો માધવ તારી વિદાય લઉં છું. થું જાતા જાતા વાત કરી લઉં ! તે ગળગળો. કહે, 'સાહેબ, મારા જેવા નાના માણસને યાદ રાઈખો ઈ જ ઘણું. મારાં બેનને લઈ ફરવા આવો. બધે ફેરવું. હું તો મદનમોહનને થૈંક્યું કઉં સાહેબ, કે એના હિસાબે આપણે મઈળા.'

વચ્ચે વચ્ચે એના S.M.S.-એસ.એમ.એસ. આવે... સારા ઉર્દૂ શાયરોની શાયરીના. ક્યારેક વાત થાય. ક્યારેક લાંબી વરધીએ ઉત્તર કે દક્ષિણ જતો રહ્યો હોય. એક દી અચાનક ફોન : 'સાહેબ, એક સારા સમાચાર આપવાના છે... મેં ગાડી લીધી.' હું ચોંક્યો... હજી હમણાં તો ત્રણ-ચાર હજારમાં નોકરી કરતો હતો ને ગાડી ? કહે, 'માલિકે જ મને વેચી. ઘરવાળી ક્યે કે ગાડી લેશું કેવી રીતે ? બે-અઢી લાખ ક્યાંથી કાઢશું ને લોનના હપ્તા ? મેં કીધું, 'ગાંડી બધું થઈ રે'શે. વિશ્વાસ રાખ.' ઉપરવાળાની ને તમારા જેવાની મહેરબાની કે આજે હું ગાડીનો માલિક થઈ ગ્યો. કોઈ દી સપને ય વિચાર્યું નો'તું કે મારી પોતાની ગાડી હોય. મોટી કંપનીમાં મહિના આખાની બાંધેલી છે ને બધું ગોઠવાઈ ગ્યું છે. મહિને

૧૫,૦૦૦ જેવા છૂટે છે ને હપ્તા ય ભરાઈ જાય છે. હવે તો આંખા આવો તો મારી ગાડીમાં તમને કચ્છ દેખાડું, બધે ફેરવું. હું તો મદનમોહનનો આભાર માનું સાહેબ, કે આપણને ભેળા કરેલા. મને વશવાસ છે કે મારા આંગણે તમારાં પગલાં કો' દી થાશે જ. સાંજે નવરો પડી જ્યારે મદનમોહનને સાંભળું ત્યારે તમને યાદ કરું.' મેં કીધું, 'સાહેબ' 'સાહેબ' કર મા. હું ક્યાં તારો સાહેબ છું ? હા, તારા કરતાં વીસેક વરસે મોટો હઈશ. તું મને ભાઈ જ કહેજે. 'હા સાહેબ' કહી એ હસી પડ્યો.

પરિષદના આજીવન સભ્યોને વિનંતી

આદરણીય મુરબ્બીઓ અને મિત્રો,

આપ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આજીવન સભ્ય છો. સૌ પ્રથમ તો પરિષદ સાથે ભાવાત્મક રીતે સંકળાવા માટે આનંદ અને આભારની લાગણી પ્રગટ કરી લઉં.

પરિષદના આજીવન સભ્ય તરીકે આપને 'પરબ' નિયમિત રીતે મળતું હશે. કાગળ અને મુદ્રણની મોંઘાઈ, પુસ્તકારખર્ચ, ટપાલખર્ચ વગેરે મળીને 'પરબ'નો વાર્ષિક ખર્ચ રૂપિયા સાડા ત્રણ લાખ જેટલો થવા જાય છે. આ રીતે 'પરબ'નો ઘણો મોટો આર્થિક બોજો પરિષદ પર રહે છે. આ ઉપરાંત પરિષદની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અંગે મળેલા દાનની રકમના વ્યાજના દર ઓછા થઈ જવાને કારણે એ પ્રવૃત્તિઓને આર્થિક રીતે પહોંચી વળવા માટે પણ ઘણી જ મથામણ કરવાની થાય છે.

પરિષદની આજીવન સભ્ય ફીના ઈ.સ. ૧૯૭૮માં વ્યક્તિ માટે રૂ. એકસો પચાસ હતા જે વધતાં વધતાં ઈ.સ. ૨૦૦૩ માર્ચથી રૂ. ૧૫૦૦/- થયા હતા. હવે તા. ૧-૪-૨૦૦૬થી પરિષદની આજીવન લવાજમ ફી વ્યક્તિ માટે રૂ. ૨૦૦૦/- કરવામાં આવી છે. આપ વ્યક્તિ તરીકે રૂ. ૧૫૦/-, ૨૦૦/-, ૩૦૦/-, ૫૦૦/-, ૧૦૦૦/- કે ૧૫૦૦/-માં સભ્ય થયા હશો. આ પત્ર દ્વારા હું આપને વિનંતી કરું છું કે આપ આજની આજીવન સભ્ય-ફી અને આપ સભ્ય થયો હો તે વખતની આજીવન સભ્ય-ફીના તફાવતની રકમ ધ્યાનમાં રાખીને આપને યોગ્ય લાગે તેટલી રકમ સ્વૈચ્છિક રીતે દાનરૂપે પરિષદને મોકલશો તો એનાથી પરિષદની પ્રવૃત્તિઓને વધુ વેગ મળશે. પરિષદના આજીવન સભ્યોની સંખ્યા ત્રણ હજાર જેટલી છે. સૌનો સહકાર મળી રહેશે એવી મને પૂરી શ્રદ્ધા છે.

આપ સૌની કુશળતા ચાહું છું.

લિ. સ્નેહાધીન
રતિલાલ બોરીસાગર
(વહીવટી મંત્રી)

આસ્વાદ

પરીક્ષા આપવાનો અંત્ય સંકલ્પ

આસ્વાદ : રાધેશ્યામ શર્મા

પ્રતીક્ષા

મારાથી બે મોટાં બા-બાપુજી ગયાં,
મારાથી નાના બે ભાઈઓ પણ ન રહ્યા;
તો હું જ શા માટે જીવતો રહ્યો હોઈશ ?
મૃત્યુએ મને ય શા માટે ન ગ્રહ્યો ?
મૃત્યુએ મને જ શા માટે અસ્પૃશ્ય લઘ્યો ?
એંશી તો થયાં, હવે અંત ક્યારે જોઈશ ?
મૃત્યુને પૂછું ? એ તો ક્યારેય નહિ બોલે,
મૃત્યુનું તો મૌન, એ મોં ક્યારેય તે નહિ ખોલે.

પ્રેમ મળ્યો, મૈત્રી મળી,
એમાં થોડીક કવિતા પણ ભળી;
જગતે આપ્યું મારે જોઈએ એથી વધુ,
જીવને આપ્યું મારી પાત્રતાથી યે કેં વધુ, કેટલું બધું !
હવે ભાવ કે અભાવનું કાંઈ ભારણ નથી,
હવે જીવતા રહેવાનું કોઈ કારણ નથી;
આ આયુષ્યની અવધ કોણે આંકી હશે ?
હજુ કશું બાકી હશે ?

બાકી કશું હોય તો એક કાળપુરુષ જાણે,
બાકી કશું હોય તો માત્ર વિધાતા જ પ્રમાણે,
પણ એ આગોતરું કશું ય ન કહેશે,
આછો અણસારો ય ના'વે એમ અકળ જ રહેશે;
એ તો જેમ જેમ જીવ્યા કરો તેમ તેમ બોલે,
એ તો કમે કમે રહસ્યો સૌ ખોલે;
ભલે ! તો હજુય તે જીવ્યા કરું, કરી રહું તિતિક્ષા;
ભલે ! તો આયુષ્યના અંત લગી કરી રહું પ્રતીક્ષા.

(રોકી હિલ, ૨૫ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૬)

— નિરંજન ભગત

(‘પરબ’, ૧૨, ૨૦૦૬)

સંસ્કૃત અલંકારમીમાંસકો આ કૃતિ વાંગીને કહેશે આમાં ઉપમાદિ નથી, આધુનિક કાળના આલોચકો કહેશે આમાં પ્રતીક નથી, કલ્પન નથી, વિશુદ્ધ કવિતા નથી. નર્ચુ સ્ટેટમેન્ટ છે, અંગત નિવેદન છે...

એ જે હોય તે, જે છે તે આ કૃતિને આંખથી જ નહીં, આંતરિક ધ્યાનથી વાંચશો તો આત્મલક્ષી લયથી હર્ષભર્યું પ્રશ્નોત્તર-ઉપનિષદ સંભળાશે. નચિકેતાનો યમ સાથેનો, મૃત્યુ સાથેનો સંવાદ સાંભરે, એની સાથે પાંડવોના સ્વર્ગારોહણ ટાણે યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન થયો એવો અહીં પણ કર્તાને થયો હોય એમ અનુભવાશે : 'મારાથી નાના બે ભાઈઓ પણ ન રહ્યા; તો હું જ શા માટે જીવતો રહ્યો હોઈશ ? મૃત્યુએ મને શા માટે ન ગ્રહ્યો ?'

બાલ્ય આકૃતિમાં કુલ સાત (૭) પ્રશ્નો ગૂંથાયા છે. હાલ ઉપર બે પ્રશ્નો મૂક્યા એમ બીજા પ્રશ્નો પણ છે :

'તો હું જ શા માટે જીવતો રહ્યો હોઈશ ?'
'મૃત્યુએ મને જ શા માટે અસ્પૃશ્ય લહ્યો ?'
'એંશી તો થયાં, હવે અંત ક્યારે જોઈશ ?'
'મૃત્યુને પૂછું ? એ તો ક્યારેય નહિ બોલે'

આ રચનાને પ્રશ્ન-ઉત્તરનું ઉપનિષદ કહ્યું, પરંતુ પ્રશ્નોપનિષદ નથી કહ્યું, તે એટલા માટે કે પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોના ઉત્તરો કર્તાને સહજ સાંપડ્યા છે. દા.ત.,

'મૃત્યુનું તો મૌન, એ મોં ક્યારેય તે નહિ બોલે'

આત્મીય મોટાં બા-બાપુજી, નાના બે ભાઈઓના મૃત્યુથી પણ પાકી પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે મૃત્યુની ઘટના મીઠી છે, મૌનબદ્ધ છે.

ત્રણ સ્તબકમાં પ્રસ્તરેલી રચનાના બીજા સ્તબકના અન્તે પાછો પ્રશ્ન છે : 'હજુ કશું બાકી હશે ?'

આનો ઉત્તર ત્રીજા સ્તબકમાં કાળપુરુષ અને વિધાતાને સાંકળીને આવ્યો છે :

'બાકી કશું હોય તો એક કાળપુરુષ જાણે,
બાકી કશું હોય તો માત્ર વિધાતા જ પ્રમાણે'

મૃત્યુએ શા માટે 'અસ્પૃશ્ય' રાખ્યા, 'એંશી તો થયાં' છતાં અંત શાથી નથી એનો હિસાબ અને જવાબ કાળપુરુષ અને વિધાતાની પાસેથી પ્રાપ્ત થવાનો નથી કારણ 'એ આગોતરું કશુંય ન કહેશે.' વિધાતા કાળપુરુષ જેવી પૌરાણિક કલ્પના ભારતની સંસ્કૃતિની પણ મિરાત છે. એની સ્વીકૃતિ સાથે એક પ્રકારનો વિરોધાભાસ પણ પ્રવેશ્યો છે. 'કશુંય ન કહેશે' એમ ભારપૂર્વક કથ્યા પછી વિધાતા 'બોલશે' એવો ઉલ્લેખ પણ અનુગામી પંક્તિમાં જડ્યો છે : 'એ તો જેમ જેમ જીવ્યા કરો તેમ તેમ બોલે', 'એ તો કમે કમે રહસ્યો સૌ બોલે'. તાત્પર્ય કે આગોતરું નહિ કહે કાળપુરુષ, પણ શનેશનૈ કમશઃ બોલશે.

બીજો સ્તબક, પ્રથમ અને દ્વિતીય સ્તબકની તુલનામાં અને સમગ્ર રચનાની ચુસ્તતા જોતાં સ્ફીત-અતિરિક્ત અને કંઈક શિથિલ લાગે. ત્યાં પ્રેમ-મૈત્રી-કવિતા, પાત્રતાથી વધુ મળ્યાની નોંધ સપાટ અને સપાટી પરના ભાવને માત્ર વાચા આપે છે. પણ સંલગ્ન કડીઓ ઉદ્ધારક છે : 'હવે ભાવ કે અભાવનું કાંઈ ભારણ નથી, હવે જીવતા રહેવાનું કોઈ કારણ નથી'. કાવ્યની સ્ફટિક શી સુગ્રથિત પંક્તિઓ આ છે.

રચનાન્તે, ઉપાયે યા નિરુપાયે સમાધાન સાધી લીધું છે :

ભલે ! તો હજુય તે જીવ્યા કરું, કરી રહું તિતિક્ષા;
ભલે ! તો આયુષ્યના અંત લગી કરી રહું પ્રતીક્ષા.'

કૃષ્ણે અર્જુનને ગીતામાં આદેશેલું : 'તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત' (અધ્યાય ૨, શ્લોક ૧૪) અને કર્તા સ્વયં અર્જુન છે અને સ્વયં કૃષ્ણ છે જે મૃત્યુ સામે લડતાં લડતાં જીવનને સહન કરવાનું બેળેબેળે સ્વીકારે છે. 'ભલે' શબ્દ ના-છૂટકે જીવનસ્વીકારનો સંકેત તો આપે છે. 'ગ્રહ્યો'-લહ્યો, 'બોલે-બોલે', 'ભારણ-કારણ', 'આંકી-બાકી', 'જાણે-પ્રમાણે' જેવા સાર્થક પ્રાસોની સાથે અંતમાં 'તિતિક્ષા' સાથે 'પ્રતીક્ષા'નો પ્રાસ માળાના મેરુ સમો છે : 'ભલે તો આયુષ્યના અંત લગી કરી રહું પ્રતીક્ષા'. પ્રતીક્ષામાં વેઈટિંગ છે પણ નિરંજનીય છે, 'વેઈટિંગ ફોર ગોદો'ની દષ્ટિદિશાનું નથી. તિર્યક્ ભાવે, પરોક્ષ રીતે જીવનની સ્વીકૃતિ છે. ભલે, એમ તો એમ. શૂન્યમ્ શૂન્યમ્ નથી. રહસ્યઘન છે. સાથે જ પ્રતીક્ષાકર્મમાં પરીક્ષા આપવાનો સંકલ્પ છે. ભાષાકર્મ વિષયાનુવર્તી, પણ 'ય' 'તો' 'જ'નો વારેવારે વિનિયોગ કૃતિને ભારવાહક દર્શાવે છે. ભાવકો પર અવિશ્વાસ હશે ? દૈ જાણે કે ન જાણે પણ સુજ નિરંજન કેમ ન જાણે !

સાહિત્યવિવેચનામાં ભગતસાહેબની પ્રસ્તુતિમાં સતત બે શબ્દો ઊછળ્યા કરે છે : કરુણા અને કટાક્ષ. એ જતા કરીને આ કૃતિમાં પ્રતિષ્ઠિત કવિસર્જકે મનુષ્યજાતિની વ્યાપક-શાશ્વત 'ટ્રેજેડી' આલેખી છે. સ્વગતોક્તિમાં જે સચોટ પ્રાંજલતા પરોવાઈ છે એનો મહિમા છે.

બ્રિટિશ નાટ્યસર્જક ટોમ સ્ટોપાર્ડે પણ પ્રખરપણે આવી ક્ષણો - નિરંજનની જેમ - પ્રમાણી છે :

'Eternity is a terrible thought. I mean, where's it going to end ?
The bad end unhappily, the good unluckily.
That's what tragedy means.'

પુનર્મૂલ્યાંકન

‘જટાયુ’ :

સર્જનાત્મક વાચનને અવસર આપતો કાવ્યસંગ્રહ

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

ફ્રેન્ચ શિલ્પકાર લ્વી બૂશારે (Louis Bouchard : ૧૮૭૫-૧૯૬૦) એમ કહેલું કે ‘હું હોમર વાંચું છું, ત્યારે એમ લાગે છે કે હું વીસ ફૂટ ઊંચો છું’ – આવી અતિશયોક્તિનો સીધો સ્વીકાર ન કરીએ તોયે એક ધડો લઈ શકાય કે સારા કવિને વાંચતી વેળાએ આપણી ઊંચાઈ આપણને વધેલી લાગવી જોઈએ. ગુજરાતી ભાષામાં આજે આવો અનુભવ આપી શકે એવા કવિઓ વિરલ છે; એમાં સિતાંશુ યશસ્વન્દ્રનું નામ હોઈ શકે.

બોલબોલા તો ગીતો અને ગઝલોની છે. આ ગીતો અને ગઝલો જાણે કે એકબીજાનો અનુવાદ કરવાની સરસાઈમાં ઊતર્યા છે. ગીતો અને ગઝલોના ઘોંઘાટિયા અને ઝડપી મનોરંજન આપતા વર્તમાન વચ્ચે સિતાંશુ જેવા કવિનું કામ કપરું છે. એની કવિતાને મોટો લોકાધાર સાંપડવો કઠિન છે. એને વાચકોની ઉદાસીનતા નહીં પણ ક્યારેક એમનો પ્રતિરોધ (Hostility) પણ સહેવાનો આવે છે. રણજિતરામ સુવર્ણચન્દ્રક આ કવિને અર્પણ થયો ત્યારે અન્યથા ખીચોખીચ ભરાઈ જનારા હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજના સભાગારમાં ગણ્યાગાંઠ્યા ચાલીસેક માણસોને મેં જોયા છે અને સિતાંશુએ જ્યારે ‘નવનીત સમર્પણ’ (માર્ચ-૨૦૦૬)ની મુલાકાતમાં કહ્યું છે કે ‘પદ્મશ્રી મળ્યાની જાહેરાતથી લોકોએ હોલમાં ઊભા રહી તાળીઓ પાડી. જેઓ બેઠા હતા તેઓ ઊભા થઈ ગયા. લોકોનો પ્રેમ, આદર આ બધું મને સ્પર્શી ગયું’ ત્યારે પણ મને કવિ કરતાં જુદું જ ભાસે છે. આ તાળીઓ, આ પ્રેમ અને આ આદર સમજીને વાંચેલા કવિને નહીં પણ પદ્મશ્રીથી વરાયેલી વ્યક્તિને મળ્યાં હતાં.

સિતાંશુ તો મિલન કુન્દેરાએ જે ‘વિલંબનનો આહ્વાદ’ (The pleasure of slowness) ઓળખાવ્યો છે એ કુળનો કવિ છે. એણે લિરિકલ મોડ છોડી બીજો મોડ પસંદ કર્યો છે. જાડા મનોરંજનમાં અને તાત્કાલિક ઉપયોગમાં લેવાનારી (ready to consume) વસ્તુઓ જેવી રચનાઓમાં પોતાનો સમય ખર્ચતા મોટાભાગના વાચકોને પોતાના ધૈર્યની કસોટી કરાવનારી, નિદ્ધિધ્યાસનમાં પમાનારી, વાચકો માટે સર્જનાત્મક અવકાશ છોડતી, માત્ર અર્થ નહીં પણ પ્રાણપ્રદ વિવક્ષા (unport) આપતી સિતાંશુની રચનાઓ ક્યાંથી કોઠે ઊતરી હશે એ એક સવાલ છે. આ કવિ ભાવકના હૃદયસિંહાસને ન વિરાજે એ સ્વાભાવિક છે.

સિતાંશુને ખબર છે કે ‘લખવું એ જે તે વાત નથી.’ એમ એના વાચક માટે પણ વાંચવું એ જે તે વાત નથી. કવિને જેમ કવિતાની બાબતમાં ગડ બેસતી નથી, મથામણ ચાલ્યા કરે છે એમ વાચકને પણ એની રચનાઓ સાથે તાત્કાલિક ગડ બેસે કે મથામણ ટળી જાય એવું બનતું નથી. સિતાંશુની કવિતામાં એટલે જ વાંચતાં વાંચતાં સમજણ પડવા

માંડે પણ થોડીઘણી જ સમજ પડે છે, પૂરી પડતી નથી – ન જ પડે. સિતાંશુની એક રચના પોતાની અંદર અનેક રચનાને સમાવીને બેઠી હોય છે અને રચનાને મોટી ભૂગોળમાં, મોટા ઇતિહાસમાં, મોટા સ્થળ, મોટા કાળમાં જીવવું હોય છે. વળી રચનાઓ એકાલાપને, એકસૂરીલાપણાને કે એકરેખીયતાને હંમેશાં આંબવા મથતી રહી છે.

સિતાંશુએ વિવેચનને મિષે વારંવાર પોતાના કવિકર્મની કોઠ (workshop)ને ખુલ્લી કરી છે. અને તેથી જ જોઈ શકાય છે કે આ કવિ વારંવાર નવાં પ્રસ્થાનો કેમ કરી શક્યો છે. આ કવિનો સ્થિરતાની સામે વિદ્રોહ છે તો પ્રવાહિતાની સામે પણ વિદ્રોહ છે. એક બાજુ સુદૃઢ આકારની સ્થિરતા જડ બની જઈ શકે, તો બીજી તરફ પ્રવાહિતા વેરવિખેર રેલ બની જઈ શકે. એને મન જીવન એ આકાર પહેલાંનું અગ્રાહ્ય તત્ત્વ છે. જીવનની વેરવિખેર વાસ્તવિકતાને આકાર આપીને અનુભવયોગ્ય બનાવી શકાય. આ ધારણા સાથે આ કવિ સતત નવા આકારો દ્વારા અનુભવો રચવા મથે છે. અહીં અનુભવને આકાર આપવાની વાત નથી પણ નવા આકારો દ્વારા અનુભવની શક્યતા ઊભી કરવાની વાત છે. અને એ માટે આ કવિએ વારંવાર દિશાઓ બદલી છે.

આ કવિના પહેલા કાવ્યસંગ્રહ ‘ઓડિસ્પૂસનું હલેસું’ (૧૯૭૫)માં ૧૯૬૨થી ૧૯૭૨ સુધીની રચનાઓ છે. સમયનિર્દેશ વગરની એક માત્ર છાંદસરચના ‘એક કાવ્ય’ પારંપરિક સભાન ચેતનને જાળવે છે તે કવિની પ્રારંભિક સ્થિતિનો અણસાર આપે છે. બાકી આખો સંગ્રહ સર્ચિયલ રીતિથી વૈયક્તિક કે અંગત અચેતન (individual or personal unconscious)ને અનુસર્યો છે. (અલબત્ત ‘મગનકાવ્યો’માં સર્ચિયલની બહુ જ પાતળી સેર પર કટાક્ષના મણકાઓનો પ્રભાવ ઝાઝો છે.) પણ આ કવિનો લાગણી અને વિચારથી ઊંચે ઊઠતો પ્રજ્ઞાઅંશ ભાષાની વિવિધ રગોમાં પ્રસરી ખૂલે છે. કેટલીક રચનાઓમાં વિશેષ પરિણતિ સાધી શકાયેલી છે. દા.ત., મુંબઈ : હયાતીની તપાસનો એક સર્ચિયલ અહેવાલ’માં અચેતનનાં અનેક મોઢાં ઝૂલે છે, તો ‘પોમ્પાઈ અર્થાત્ બોમ્બાઈ નગરમાં એક ખેલ યાને વહાણ નામે ભૂલ’માં રીંછનું કેન્દ્રવર્તી પ્રતીકશાસન તરલ અચેતનને સહજ સ્થિરતા આપે છે. પણ કવિની સર્ચિયલ રીતિનું કેટલેક અંશે સફળતાથી વિસ્તરેલું પરિણામ ‘મોર્સ-જો-દડો : એક સર્ચિયલ અકસ્માત આ એક અણીશુદ્ધ રાષ્ટ્ર માટે એક અણીશુદ્ધ કવિતા’માં મળ્યું છે. દા.ત. ‘મુંબઈ : હયાતીની તપાસનો એક સર્ચિયલ અહેવાલ’માં થયેલો ‘ડટ્ટર’નો નિર્દેશ આ કાવ્યમાં મોર્સ-જો-ડેરોના સ્વરૂપે – કાવ્યવસ્તુ રૂપે પ્રસર્યો છે. મુંબઈની જાહોજલાલીની બીજી જાણ અને ખંડેર પ્રચ્છન્ન બાજુને ઉપસાવવા કવિ રૂપકો અને પ્રતિરૂપો દ્વારા અચેતન ઊર્જાનું વિતરણ કરે છે. આ રચના ૧૯૬૮-૭૦નું વર્ષ બતાવે છે તેથી કવિના પહેલા કાવ્યસંગ્રહ ‘ઓડિસ્પૂસનું હલેસું’માં હોવી જોઈતી હતી. પરંતુ કદાચ એની લંબાઈને કારણે એમાં સમાવાયેલી ન હોય. તેથી એ કવિના બીજા સંગ્રહ ‘જટાયુ’માં છેલ્લે મુકાયેલી છે. સર્ચિયલ રીતિનું આ કવિનું એ લગભગ છેલ્લું સાતત્ય છે.

‘જટાયુ’ (૧૯૮૬) કાવ્યસંગ્રહમાં સર્ચિયલ રીતિ પછીના કવિના બીજા બે નવા પ્રારંભો જોઈ શકાય છે. કવિ સર્ચિયલ રીતિના વૈયક્તિક કે અંગત અચેતનને છોડી હવે સામૂહિક અચેતન (collective consciousness)નો માર્ગ લે છે. પહેલાં સામૂહિક અચેતનની પુરાકથા (Mythic) રીતિમાં અને પછી સામૂહિક અચેતનની આદિરૂપો

(archetypal)ની રીતિમાં પ્રવેશ છે. ‘જટાયુ’ને પ્રકાશિત થયાને અને એને સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીનું પારિતોષિક મળ્યાને આજે લગભગ વીસ વર્ષ થવા આવ્યાં. કવિએ આજે તો રચનાઓને અચેતન કે અન્તઃપ્રજ્ઞાથી હટાવી સામાજિક રાજનૈતિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં બહિર્વિજ્ઞા સાથે જોડી છે. ‘સિંહવાહિની સ્તોત્ર’ ‘વખાર’ ‘ધોળી ધજા’ ‘ગોંધીડો’ ‘સાંઢુકા સિંગ અરે’ વગેરે રચનાઓ સાંપ્રત પરિસ્થિતિઓનાં નિરીક્ષણોને કટાક્ષ કાકુઓમાં ભાષાના જુદા જુદા આકારોથી અનુભવ આપે છે.

પહેલાં અંગત અચેતન, પછી પુરાકથા તેમજ આદિરૂપનું સામૂહિક અચેતન અને આજે સામાજિક-રાજનૈતિક પરિપ્રેક્ષ્ય પર પહોંચેલી સિતાંશુની કવિતાનાં સ્થિત્યંતરો એકસાથે જોઈએ છીએ ત્યારે એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે સિતાંશુની કવિતા લડતની, પડકારની, ઝુઝારુ કવિતા (Poetry of defiance) છે. સત્યના સ્વીકારથી એ અટકતી નથી પણ પૂરી જાણકારીથી એની સાથે ટકરાય છે. સમાધાનની ‘ધોળી ધજા’ આ કવિને ખપતી નથી. એને ‘રાતા રંગના ઝંડા જેવું’ કશુંક જોઈએ છે. આ એક તંતુ કવિનાં બધાં સ્થિત્યંતરોને સાતત્ય અને પરિવર્તનથી એક યા બીજી રીતે બાંધી રાખે છે. કવિએ રચનાઓના ચણતરમાં કવિના અવાજ સાથે નાટકકારના મિજાજને પ્રયોજ્યો છે. ઘણી વાર વેશ (Masques) પણ ધારણ કર્યાં છે. આથી રચનાઓમાં ભાવોના, વિચારોના અને સાહચર્યોના વિરોધ સાથે એક રમણીય સંઘર્ષ ઊભો થાય છે. રચનાઓમાં ગમે ત્યાંથી ગોઠવણી થવાને બદલે કે જેમતેમ કશુંક મિશ્રણ થવાને બદલે રાસાયણિક સંયોજન નીપજવા પામે છે. દરેક સ્થિત્યંતર પરની ‘મોહો-જો-દડો’ ‘જટાયુ’, ‘પ્રલય’ કે ‘ગોંધીડો’ – જેવી મહત્ત્વની રચનાઓમાં ચમત્કારી ઉપકરણોનો વિસ્તાર થવા છતાં બ્રાન્ડર મેથ્યૂઝ કહે છે તેવી an elaborate machinery and no boiler જેવી પરિસ્થિતિ જન્મતી નથી.

વળી, આ કવિ જે ચમત્કારી ઉપકરણોનો વિસ્તાર કરે છે તેમાં એક રીતિ ફરી ફરીને અખત્યાર થઈ છે; અને આ કવિનો તે પોતાનો વિશેષ છે. રા. વિ. પાઠકની રચનાઓમાં જેમ ‘ઉપમાચિત્રો’ આવે છે તેમ સિતાંશુની રચનાઓમાં ‘પ્રલંબિત રૂપકો’ (Prolonged metaphors) આવ્યાં કરે છે. ‘મોહો-જો-દડો’ કે ‘પ્રલય’ જેવી રચનાઓનો વિકાસ આ પ્રલંબિત રૂપકો પર ટક્યો છે. અન્યથા, વ્યાપ લેવો અને એનો નિર્વાહ કરવાની ક્ષમતા દાખવવી અઘરી બાબત છે.

આ રીતે જોતાં ‘જટાયુ’ કાવ્યસંગ્રહને જ્યારે આજે વીસ વર્ષ પછી તપાસવાનો હોય ત્યારે કવિના પ્રસ્થાનમાર્ગમાં એક સ્થિત્યંતર રૂપે સ્વીકારવાનો રહે છે. ‘જટાયુ’માં આપણે જોયું તેમ ૧૯૬૮-૭૦ની સરૂરિયલ રચના ‘મોહો-જો-દડો’ આઠમા વિભાગ તરીકે છેલ્લે મુકાયેલી છે. એકથી સાત વિભાગમાં ૧૯૭૪થી ૧૯૮૬ સુધીની રચનાઓનો સમાવેશ છે. પહેલા કાવ્યસંગ્રહ ‘ઓડિસ્સ્યુસનું હલેસું’ની મોટાભાગની રચનાઓ મુંબઈ વસવાટ દરમ્યાનની છે. જ્યારે બીજા કાવ્યસંગ્રહ ‘જટાયુ’માં મુંબઈ ઉપરાંત દિલ્હી અને વડોદરાનો વસવાટ ઉમેરાયો છે. કવિની ભૂગોળ વિસ્તરી છે. અંગત અચેતનથી કવિ સામૂહિક અચેતનના બૃહદ પ્રદેશમાં પ્રવેશ્યા છે; ને હો ચિ મિત્ર કે ચે ગુવેરા જેવા સુધી લંબાયા છે. અલબત્ત હો ચિ મિત્ર કે ચે ગુવેરા જેવી રચનાઓને ભાષાના ધ્વનિપરિમાણને આધારે કેવળ અવાજસાહચર્યો પર ટકાવવાનો આત્યંતિક પ્રયોગ સાહસિક છતાં નિષ્ફળ છે તો

“જોજો ભીંજાઈ ન જતાં”માં દિલ્હી પહોંચેલા કવિજીવના પત્નીવિરહનો પત્ર-આલેખ રસ્તાના પ્રતીકની ચમત્કૃતિ છતાં ભાષાની વ્યવહારુ સપાટીએ અતિસરલ બન્યો છે.

‘જટાયુ’ કાવ્યસંગ્રહ કવિના બે મહત્ત્વનાં સ્થિત્યંતરની બે મહત્ત્વની ‘જટાયુ’ અને ‘પ્રલય’ જેવી રચનાઓથી મૂલ્યવાન બન્યો છે. ૧૯૭૪ની આસપાસ અંગત અચેતનમાંથી છૂટીને કવિએ સામૂહિક અચેતનનો પુરાકથા (Myth)નો માર્ગ લીધો અને ‘લક્કડબજાર’ તેમજ ‘હનુમાન-એકોક્તિ’ના પ્રયોગો થયા. શબરીના સુકાયેલા જંગલને, એના જરઠ સમયને, એની કૃશ કાયને અને એની ઈંગરાતી જતી શ્રદ્ધાને વ્યક્ત કરવા લક્કડબજાર અને લાતીનાં પ્રતીકોએ શબરીના પુરાખ્યાનની કેન્દ્રસ્થ ભક્તિને સ્થાને સાંપ્રતકાલીન અસ્તિત્વસ્થાપનની ચેતનાને પ્રવેશ આપ્યો છે. આથી જ શબરીએ રામને કહેવડાવ્યું : ‘રામજી સામો લેવા ન આવીશ.’ ‘હનુમાન-એકોક્તિ’ની પુરાકથામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાન સંદેશવાહક હનુમાનની જગ્યાએ સંદેશો પહોંચાડવામાં આશંકિત અનુમાનની ચેતનામાં કવિએ પ્રવેશ કરીને આધુનિક જીવનની પ્રત્યાયન-નિષ્ફળતા કે પ્રત્યાયન-અશક્તિને વ્યક્ત કરી છે : ‘તું સંદેશો જાણે છે પણ એને પહોંચાડાશે નહીં.’ પુરાકથાઓ માટે અહીં પ્રયોજાયેલો મધ્યકાલીન સાહિત્યનો (સવૈયા) ઢાળ ‘પ્રહ્લાદની પ્રાર્થના’માં પણ ચાલુ રહ્યો છે. ‘પ્રહ્લાદની પ્રાર્થના’માં ભાગવતમૂળની ભક્ત પ્રહ્લાદની ભક્તિકથાના બાહ્યફલકને આધુનિક માનસના આંતરફલકમાં રૂપાન્તરિત કર્યો છે : ‘મારા મનમાં ઉગાડ કાનન ને કાનનની વચ્ચે કેડી / ત્યાં આવો તારી સિંહ સવારી અણધારી વણતેડી’.

મધ્યકાલીન ઢાળમાં આ પુરાકથારીતિનું પરિણામ ‘જટાયુ’ જેવી દીર્ઘ રચનામાં સુશ્લિષ્ટપણે આવ્યું છે. સાત ખંડોમાં વહેંચાયેલી આ રચના અનનુમેય રીતે આગળ વધે છે, આશ્ચર્યો ટકાવી રાખે છે, અનપેક્ષિત અર્થો નિષ્પન્ન કરે છે અને અપ્રત્યાશિત અસરોને જન્મ આપે છે. પુરાવસ્તુને એના પૂર્વનિયત સ્થળકાળમાંથી ખેંચી લાવી નવી વ્યવસ્થામાં ગોઠવે છે. વાલ્મીકિ રામાયણનો નિષ્ઠાવાન મિત્ર જટાયુ, તુલસીદાસની રામાયણકથાનો શ્રદ્ધાવાન ભક્ત જટાયુ, સિતાંશુની ‘જટાયુ’ રચનામાં આધુનિક સંશયગ્રસ્ત ચેતનાના અશ્રદ્ધાવાન જટાયુમાં પરિવર્તિત થયો છે. આ જટાયુને માટે ‘નથી દશાનન દક્ષિણે અને ઉત્તરમાં નથી રામ’, પણ ‘જટાયુ’ રચના ખરેખર તો આ સંશયસ્થિતિ પર પહોંચવા માટેનો ગતિમાર્ગ છે. આ ગતિમાર્ગ અંકિત કરવા કવિએ કલ્પનાનો, નિરીક્ષણનો અને સંવેગનો પૂરો આધાર લીધો છે. કહો કે સર્જનાત્મક તર્ક (creative reason)નો ઉપયોગ કર્યો છે. જટાયુને કેન્દ્રમાં મૂકી અન્ય પાત્રો (જેવાં કે અન્યગીધો માતાપિતા) તેમજ પ્રકૃતિ અને ઘટનાનો એ પ્રકારે પરિવેશ ઊભો કર્યો છે કે અપ્રાકૃતિક આકાંક્ષામાં સીમોલ્લંઘન કરતાં અભિશાપ પામેલા જટાયુની વેદના મૂર્તતાથી આકૃત થઈ શકી છે. વિસ્તૃત સાહચર્યોના સંબંધ દ્વારા જટાયુનો સ્વભાવ અને એના ઇતિવૃત્તને નિરૂપી, એ જે હરેફરે છે એ જગતથી એને સતત સંપ્રજ્ઞ રાખ્યો છે. આથી જટાયુની ગતિવિધિ અને એને મિષેનાં દશ્યોનો મર્મ બરાબર ઊલાયો છે.

ગુજરાતી ભાષામાં – સાહિત્યમાં – ‘જટાયુ’ રચના દીર્ઘજીવી બનવાનાં કારણોમાં, ભાષાની સીમાઓને ઉલ્લંઘવાનો એમાં દેખાતો સંઘર્ષ, સાવ જુદા પડવાની ઇચ્છા રાખતા નાયકનું દુઃસાહસ, વહોરી લેવાતી અસ્તિત્વની પીડાની પ્રસ્તુતિ, આત્મશોધની સાથે સાથે

અજાણ્યાપણાની લાગણી - વગેરે ગણાવી શકાય. આ બધાં દ્વારા કવિએ આધુનિક મનુષ્યની મન:સંપત્તિને ઝીલી છે. આમ, આ કવિની બધી પુરાકથાકેન્દ્રી રચનાઓ સમયસિદ્ધાંત (Time principle)ને અનુસરીને પ્રાચીન સામૂહિક અચેતનમાંથી લીધેલા કથાઘટકોને આજની મૂલ્યસ્થિતિ જોડે સાંકળીને જંપે છે.

પુરાકથા પછી કવિનું નવું સ્થિત્યંતર આદિરૂપોનું છે. પુરાકથાની જેમ આદિરૂપો (Archetypes) પણ સામૂહિક અચેતનની જ સામગ્રી છે. માનવજીવનની મૂળભૂત અસ્તિત્વમૂલક વીગતોમાં જન્મ, વિકાસ, પ્રેમ, યુદ્ધ, તરસ, મૃત્યુનો સમાવેશ થાય છે. યુગ મનોવિજ્ઞાનીના મત પ્રમાણે વૈયક્તિક ચિત્તિમાં આનુવંશિક વારસાની જેમ એ બધું સર્વદેશીય રીતે હાજર હોય છે. 'જટાયુ' કાવ્યસંગ્રહની 'તરસ', 'ઘેરો', 'ભાષા', 'કૂવો', 'પ્રલય' વગેરે પ્રમાણમાં દીર્ઘ કહી શકાય એવી રચનાઓ છે; જેમાં મોટેભાગે પાણીનું પ્રતિરૂપ ફરી ફરીને અનુસંધાન પામ્યું છે. 'તરસ'માં 'કોઈને કશું થતું નથી'ની તીવ્રતા તરસ ન લાગવાની સ્થિતિમાંથી પ્રગટ કરી છે; તો 'ઘેરો' રચના મધ્યકાલીન યોદ્ધાની ચેતનામાંથી પ્રસરી છે અને કિલ્લાથી મેદાન પર્યતની જગ્યાને, યુદ્ધસંગત સામગ્રીને, ખપમાં લઈ કવિએ 'હું ગઢ છું ભંગુર પણ અજાનમ' ઉક્તિ મારફતે અસ્તિત્વમૂલક ડર અને ઇચ્છાને ઉપસાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. 'ભાષા'માં રેઢિયાળ અને યાંત્રિક થઈ ગયેલી ગુજરાતી ભાષાની પાછળ હૃદય બંધ પડી ગયાની સ્થિતિનો ખરખરો વેધક છે. 'કૂવો'માં ચોમેર લોઢા જેવી કાળમીઠ પરિસ્થિતિમાં પાણીની આર્દ્રતાની શોધ છે, જે ઊંડે સુધી ક્યાંય કળાતી નથી.

આદિરૂપોને લક્ષ્ય કરેલી આ રચનાઓમાં 'પ્રલય' નોંધપાત્ર છે. 'ઘેરો'માં પ્રલંબિત રૂપકોથી પ્રારંભ થયો છે એ જ તરીકે અપનાવી અહીં વધુ સફળતાથી રચનાનો પ્રારંભ થયો છે. 'પ્રલય'ના ધસી આવતાં પાણીને કૂતરા સાથે, ફણીધર નાગ સાથે, ડાઘુઓના ટોળા સાથે સરખાવી એને નવેસરથી મૂર્તતા બક્ષી છે. પાણી, પાણીનાં વિવિધ રૂપો, પાણીનાં સાહચર્યો, નારી અને નારીના વિવિધ સંદર્ભો - આ બધું ઓગળતું ઓગળતું 'કોઈ નહીં, કશું નહીં, કંઈ જ નહીં'ની પ્રલયસ્થિતિએ પહોંચે છે, એની સાથે ભાષાની પણ વિલય સ્થિતિ છે. 'પ્રલય'ની મૂર્તતા છેવટે માનવપ્રજાના અસ્તિત્વને ઘેરીને રહેતી સર્વકાલીન પ્રલયસ્થિતિની સૂચકતામાં પરિણમે છે.

પણ, સાથે સાથે 'પ્રલય' જેવી રચના જ કવિનાં જોખમી તત્ત્વો દરેક સ્થિત્યંતરે પ્રવર્તતાં રહ્યાં છે એની તરફ નિર્દેશ કરે છે. આ તત્ત્વ છે વાગ્વિલાસ અને વાક્-વ્યય વચ્ચેની રેખા; આ તત્ત્વ છે રમણીય વ્યંજના અને જાડી અભિધા વચ્ચેની રેખા; આ તત્ત્વ છે નાદના સામિપ્રાય સંકેતો અને નાદની અતિચેષ્ટાઓ વચ્ચેની રેખા. આ સીમાઓ જ્યાં અળપાઈ જાય છે ત્યાં રચનાઓને જરૂર ઘસારા પહોંચ્યા છે. આમ છતાં સિતાંશુનું એકંદરે રળેલું એટલું બધું સમૃદ્ધ છે કે 'જટાયુ' જેવો કાવ્યસંગ્રહ ટકશે. આમેય સાહિત્યક્ષેત્રે કેટલાંક પુસ્તકો મરેલાં જ અવતરે છે, તો કેટલાંક મરવા વાંકે જીવતાં રહે છે. બહુ ઓછાં જીવી જાય છે. 'જટાયુ' જીવતો રહેનારો કાવ્યસંગ્રહ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ❖ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ❖ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ❖ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ❖ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- ❖ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ❖ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- ❖ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ❖ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ❖ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ❖ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ❖ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો જ અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણવી.
- ❖ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ' ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

જ્ઞાનસત્રનાં વ્યાખ્યાનોની પુસ્તિકા

'પરબ' પરામર્શન સમિતિની બેઠકમાં લેવાયેલ નિર્ણય મુજબ 'પરબ'નો ફેબ્રુ-માર્ચ ૨૦૦૭નો સંયુક્ત અંક જ્ઞાનસત્ર વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ કરવાને બદલે જ્ઞાનસત્રનાં વ્યાખ્યાનોની અલગ પુસ્તિકા પ્રગટ થશે તેની વાચકોએ નોંધ લેવા વિનંતી.

પ્રમુખશ્રીનું વક્તવ્ય સંવેદના, સહૃદયતા અને સજજતા

કુમારપાળ દેસાઈ

વિન્દેમ દેવતાં વાચમ્ ॥

સાહિત્યપ્રિય સ્વજનો,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેવી સાહિત્યની ભવ્યોજ્જ્વલ પરંપરા ધરાવતી સંસ્થાના પ્રમુખ થવું તેનો આનંદ જરૂર હોય, પણ એ સાથે વિનમ્રતાથી મારા પૂર્વસૂરિ સારસ્વત પ્રમુખોની હરોળમાં મારું નામ મૂકું છું ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ સંકોચ થાય છે. મુખ્યત્વે હું ગુજરાતી ભાષા સાથેની મારી નિસબતના પરિણામ રૂપે આ પદને જોઉં છું. આ પદ સાથે જોડાયેલા ઉત્તરદાયિત્વથી હું અભિન્ન છું, પણ આપ સહુની ઉષ્મા અને સાથ મારા એ ઉત્તરદાયિત્વને અદા કરવામાં મદદરૂપ થશે, એવી શ્રદ્ધા છે. હું અહીં છું એ એક વ્યવસ્થા છે. આપણે સહુ અહીં છીએ એ પરિષદ અને એનો આત્મા છે.

સંવેદનશૂન્યતા તરફ ગતિ :

**Your science will be valueless, you'll find
And learning will be sterile, if intviting
Unless you pledge your intellect to fighting
Against all enemies of mankind.**

[Brecht : Collected Poems, Methnen Edition, p. 450]

[માનવજાતના શત્રુ સામે તમારી બુદ્ધિનો અને શક્તિનો ઉપયોગ કરો તો જ વિજ્ઞાનનું મૂલ્ય છે અને તો જ વિદ્યા વાંઝણી થતી અટકશે.]

આ કાવ્ય છે ૨૦મી સદીની રંગભૂમિ પર સૌથી વધુ પ્રભાવક અને લોકપ્રિય એવા જર્મન નાટ્યકાર બ્રેખ્ટનું. હિટલરના સમર્થકોએ એનાં પુસ્તકોની હોળી કરી હતી અને બ્રેખ્ટ દંપતીને અંધારી રાત્રે જર્મની છોડીને સોવિયેત સંઘ તેમજ ભારત થઈને અમેરિકા જવું પડ્યું હતું.

મૂલ્યોની કટોકટી :

આજે આપણે સહુ સાંસ્કૃતિક કટોકટીની એવી ક્ષણ પર ઊભા છીએ કે જ્યારે પ્રજા તરીકે અને વ્યક્તિ તરીકેનું આપણું અસ્તિત્વ

જોખમમાં આવી પડ્યું છે. આપણી ચારે બાજુ તમામ ક્ષેત્રોમાં નાની-મોટી, હળવી-ગંભીર એવી સતત મૂંઝવનારી સમસ્યાઓનો અનુભવ થાય છે. આ અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટે જેમ બીજાં ક્ષેત્રોમાં સફળ-અસફળ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે, તેવું સાહિત્યમાં પણ છે. કદાચ બાહ્ય દષ્ટિએ એમ પ્રતીત થાય કે સાહિત્યની કટોકટીની અસર પ્રજાના જીવન પર નહિવત્ અથવા ઘણી ઓછી છે, પરંતુ સમગ્ર પ્રજાજીવનની કટોકટીના મૂળમાં સાહિત્યની કટોકટી જોવા મળે તો કદાચ નવાઈ નહીં. પ્રજાના વ્યક્તિત્વનું ઘડતર તેના આંતરસત્ત્વ પર બંધાય છે.

આ આંતરિક સત્ત્વનું પોષણ-સંવર્ધન પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સાહિત્ય અને કલા દ્વારા થતું રહે છે. આ આંતરસત્ત્વનાં મુખ્ય બે અંગો છે : જ્ઞાન અને આનંદ. પ્રજાના સંસ્કારજીવનમાં આ બે અંગોને વિકસાવવામાં સાહિત્ય અને કલાનો ફાળો બહુ મોટો છે. આજે આપણે સાહિત્યની કટોકટીની વાત કરીએ છીએ. આ કટોકટી તે મૂલ્યોની કટોકટી છે. સહૃદયતા અને સજજતાની કટોકટી છે. આંતરસત્ત્વની સામેનાં દુરિતોનો સામનો કરવાનો છે અને એ માટે સહુએ સહિયારો પુરુષાર્થ કરવાનો છે.

સંહારક શસ્ત્રોની વિભીષિકાએ માનવીને મૂંઝવી નાખ્યો છે, પરંતુ એથીય વિશેષ એક નવી વિભીષિકા એની રુચિ, એનાં મૂલ્યો અને એની સંવેદનાના સંદર્ભમાં સર્જાઈ રહી છે. સંવેદના એ સાહિત્યસર્જનનો 'લાઈવ વાયર' છે. આપણાં મૂલ્યો દાવણપાત્રમાં આવીને ઠર્યાં છે. આપણી ભાવનાઓનો ફૂર સંહાર થયો છે. એક સ્વાર્થમય, લેન-દેન આધારિત, સંવેદનશૂન્યતા પ્રત્યેની તીવ્ર ગતિમાં આંતરમંથનો અને વ્યાપક સંવેદનોની ઊપજ કેટલી ? એક સમયે સર્જક - હું કોણ છું ? જીવન શું છે ? મૃત્યુ શું છે ? સારો સ્નેહ કોને કહેવાય ? પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થઈ શકે ? એવા પ્રશ્નોની ખોજ કરતો હતો અને સાહિત્યમાં એની એ આંતરખોજનું પ્રતિબિંબ ઝિલાતું હતું. માણસની વૃત્તિએ એનું વૈચારિક માળખું ધરમૂળથી બદલી નાખ્યું છે. મૂલ્યહીન, ભ્રષ્ટતા, ટૂંકા માર્ગો લેવાની વૃત્તિ, સંકુચિત સ્વાર્થ વગેરે વકરી રહ્યાં છે.

જીવનને બદલે 'બજાર'ની શોધ :

શાહમુગ આફ્રિકાના રણમાં જ નથી, આપણી વચ્ચે પણ છે. ટેકનોલોજીના આ સમયગાળામાં જીવનમાં બધી બાબતોનો રોકડિયો પાક ઉતારવામાં આવે છે. રાજકારણ, અર્થકારણ, નોકરશાહીના દબાણ ઉપરાંત લોકો એક રેટ-રેસમાં સામેલ થયા છે અને તેને પરિણામે આપણે જીવનમાંથી ઘણું ભૂલી રહ્યા છીએ. ઘરના આંગણામાં છોડ વાવીએ છીએ, પણ છોડમાં આવેલી નવી ફૂંપળનો ઉત્સવ ઊજવતા નથી. આનંદના ઉપહાર રૂપે અન્યને બૂકે આપીએ છીએ, પરંતુ એ ફૂલોની સુવાસનો અનુભવ કે એના રંગોનો આનંદ આપણે લેતા નથી. મેદાન પર પથરાયેલા લીલાછમ ઘાસનું મંદ મંદ હાસ્ય કે પછી સમુદ્રની લહેરોનો આનંદ કે હિમાચ્છાદિત શિખરોની ભવ્યતા ભૂલી ગયા છીએ. એને માટે આપણી પાસે ન તો આંખ રહી છે કે ન તો એને સાંભળવા માટેના કાન. આ અંધ-બધિર અવસ્થાએ માનવીના ભીતરને મૂક બનાવી દીધું છે. વાસ્તવની ઉપેક્ષા, વાસનાપૂર્ણ કામેચ્છા અને માનવીય ભાવનાઓનું વ્યવસાયીકરણ, રુચિનું નિમ્નસ્તરીકરણ - આ બધાંને કારણે માનવી ભીતરનો આનંદ, સમભાવ અને સંવેદના ખોઈ રહ્યો છે.

માણસના સંદર્ભો સાથે સાહિત્યની ગતિ પણ બદલાય. સાહિત્યે માણસને પ્રતીત કરાવવાનું છે કે તે પોતે 'વસ્તુ' અથવા 'બજાર' નથી, પણ ચૈતન્યથી, ભાવસંવેદનથી ભરી ભરી પ્રાણશક્તિ છે. સાહિત્યકારે સંવેદનાસભર મનુષ્યની છબી ઉપસાવવાની છે. સંવેદનાસભર જીવન શું છે, તેને પ્રત્યક્ષ કેમ કરી આપવું તે મથામણ આપણા સમયમાં સૌથી મોટી બાબત બની છે. વાદો આવ્યા ને ગયા, આવશે ને જશે; પણ અવશેષમાં માણસ ન રહ્યો તો સઘળું ગયું સમજવાનું. આજે વાદો અને વાદોના પુરસ્કર્તાઓનાં વલણ નરમ પડ્યાં છે, શમ્યાં છે, બદલાયાં છે, વિશ્વ સાંકડું બન્યું છે અને ભાષાઓ નજીક આવી છે. માહિતીવિસ્ફોટ થયો છે. સમૂહ-માધ્યમોને કારણે વિશ્વવ્યાપી ઘટનાઓ સાથે સઘં પરિચિત થવાનું બન્યું પણ આની સામે સર્જન એવી ફાળ ભરી શક્યું છે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે.

સમૂહમાધ્યમોનો પ્રભાવ :

સમૂહમાધ્યમોની ગતિ વિપરીત નીવડી છે. દોસ્તોયેવસ્કીએ કહ્યું હતું કે કેવળ 'સૌંદર્ય' જ દુનિયાને બચાવી શકશે. આ સૌંદર્ય એટલે પૂર્ણતાની શોધમાં નીકળેલો સક્રિય મનુષ્ય. એ સૌંદર્ય એટલે જીવનનાં સુખમાં અને દુઃખમાં, સંવાદ અને વિસંવાદમાં, કટુ અને મધુર ભાવોમાં વસેલું સૌંદર્ય. આજે એ સૌંદર્યનું વ્યાપારીકરણ થઈ ગયું છે.

સમૂહમાધ્યમોએ સાહિત્ય પર આક્રમણ કર્યું એમ કહેવું તે અર્ધસત્ય છે. બન્યું એવું કે રેડિયો, ચલચિત્ર અને ટેલિવિઝન જેવાં સમૂહમાધ્યમો સાહિત્યને વશ થવાને બદલે સાહિત્ય સમૂહમાધ્યમોને વશ થઈ રહ્યું છે. સમૂહમાધ્યમોમાં ભાષાશુદ્ધિથી માંડીને એના વિષયો અને એની પ્રસ્તુતિ સુધીના અનેક પ્રશ્નો ઊભા થયા છે. આને પરિણામે એ માધ્યમોના સ્તર અંગે સવાલ જાગે છે. આપણે ઘણી બાબતો માટે પશ્ચિમને જવાબદાર ઠેરવીએ છીએ, એની ટેકનોલોજીને કારણભૂત માનીએ છીએ; પરંતુ હકીકત એ છે કે ટેકનોલોજી જરૂર પશ્ચિમમાંથી આવે છે પણ એને દિશા-દર્શન આપવાનું કામ આપણું હોય છે અને એમાં આપણે નિષ્ફળ ગયા છીએ. મહારાષ્ટ્ર અને બંગાળમાં માધ્યમોનું ધોરણ પ્રમાણમાં ઊંચું રહ્યું; તેનું કારણ સમૂહમાધ્યમો પર સાહિત્યકારોનો પ્રભાવ જોઈ શકાય. દૃશ્યશ્રાવ્ય માધ્યમથી પુસ્તકો લખાવાનાં બંધ થવાનાં નથી. સમૂહમાધ્યમથી સાહિત્યનું ધોરણ નીચું આવતું નથી.

સામાન્ય ઘટનાની સનસનાટીપૂર્ણ દીર્ઘ રજૂઆત કરતા સમાચારો, ઉપભોક્તાવાદને બહેકાવતાં વિજ્ઞાપનો અને ફોર્મ્યુલાબદ્ધ ધારાવાહિકોની ભરમારમાં સાહિત્યિક કૃતિ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ટેલિવિઝનથી સાહિત્યિક રુચિના સંવર્ધનની વાત તો દૂર રહી, હવે તો શિષ્ટ રુચિને પણ આઘાત થવા લાગ્યો છે. રંજકતા એવી લીલા છે કે જેની પાછળ માધ્યમ ઘેલું બને તો બધી જ મર્યાદા નેવે મૂકી દે. દર્શકની બુદ્ધિ અને રુચિ વિશેના એના ખ્યાલો ચિંતાપ્રેરક છે. દરેક માધ્યમનો એક સમયગાળો હોય છે. આરંભમાં એ ચોંકાવી દે એવું આકર્ષણ જગાવે છે અને સમય જતાં મોળું પડે છે, એથી જ આ સમૂહમાધ્યમની તેજ રફતાર વચ્ચે અત્યારસુધી સાહિત્ય પોતાની મુદ્રા જાળવી શક્યું છે. કારણ કે એની પાસે માનવ-અંતઃસ્તલને સ્પર્શવાની શક્તિ અને કૌવત છે. પરિણામે આજના ગુજરાતના સાહિત્યકાર સામે સમૂહમાધ્યમ પડકાર નથી, પરંતુ એને માટે પોતાની આંતરશક્તિની વાક્-સ્તરે સમુચિત અને વિશિષ્ટ અભિવ્યક્તિ એ પડકાર છે.

માધ્યમોની ગતિ અમુક આવરદાવાળી અને જલદી લાભ અંકે કરી લેવાના

મિજાજવાળી હોય છે. સાહિત્ય એ એક એવું માધ્યમ છે કે જેની નેમ અને નિયત નિશ્ચિત રહી છે અને એ છે મનુષ્યત્વનું નિરૂપણ અને એનું ઉન્નયન. આજના સાહિત્યકારે એના અનુલક્ષમાં જ સર્જનના ઘટાટોપને વિસ્તારવાનો છે. તત્કાળ આનંદ અને લાભ કરાવે તેવી વસ્તુ માધ્યમને જોઈએ, જ્યારે સાહિત્ય એ દીર્ઘકાળ સુધી માનવને મૂલ્યો અને આનંદનો અનુભવ કરાવનાર છે.

માનવઆત્માનો અવાજ :

સમૂહમાધ્યમનો પ્રભાવ ગમે તેટલો હોય, અગાઉ નિર્દેશ્યું તેમ, સાહિત્યસર્જન તો ચાલુ જ રહેવાનું. સાહિત્યમાં નિહિત છે માનવઆત્માનો અવાજ. આ સૂરની ફાવટ સમૂહમાધ્યમોને નથી, તેથી સાહિત્યનો એ અવાજ સમૂહમાધ્યમમાં કાં તો ગૂંચળાય છે અથવા તો કચડી નખાય છે. પરંતુ માનવ-આત્માનો અવાજ સાહિત્યમાં કેવો સંભળાય છે તે સાહિત્યનો એ અવાજ ઉત્તર આફ્રિકાના સેનેગલ દેશના કવિ સેમ્બેને ઓસમનેમાંથી પામી શકાય. Fingers નામના કાવ્યમાં સંગેમરમરમાં સુંદર આકૃતિ સર્જતી સ્થપતિની આંગળીઓ કે પછી જમીનને હળથી ખેડ્યા બાદ ખાડો ખોદી વાવણી કરતા ખેડૂતની આંગળીઓની વાત કરતાં એ એવી આંગળીઓ પ્રતિ પણ લક્ષ દોરે છે કે જે જીવનનો નાશ કરે છે. કવિ કહે છે,

**The finger of a soldier
Across the rivers and languages
Of Europe and Asia
Of China and Africa,
Of India and the Oceans
Let us join our fingers to take away
All the power of their finger
Which keeps humanity in mourning.**

[Sambene Ousmane, 'Fingers' quoted in Lotus Awards 1971,
Published by the Permanent Bureau of Afro-Asian Writers]

લોકઆંદોલનોમાંથી જાગતો નિર્ભીક અને સ્વતંત્ર અવાજ બીજા કોઈ પણ માધ્યમ કરતાં સાહિત્ય સ્પષ્ટ રીતે આપી શકે છે, તેથી જ માધ્યમોની પ્રભાવક પ્રચારની દુનિયાને સાહિત્યિક કૃતિ અર્જપો આપી જાય છે. પ્રજાનો અંતરાત્મા સાહિત્યમાં વ્યક્ત થતો હોવાથી માત્ર સરમુખત્યારો જ નહીં, પણ સત્તાલોભીઓને પણ મૂંઝવે તેવા સવાલ સાહિત્ય કરતું આવ્યું છે. The spirit of resistance સાહિત્ય દ્વારા જ વ્યક્ત થાય.

વર્તમાન સમયમાં હું માત્ર અધ્યાપક, ફક્ત ડોક્ટર કે પછી વિજ્ઞાની કે અર્થશાસ્ત્રી છું એમ કહ્યાથી કામ સરવાનું નથી. વર્તમાન વૈશ્વિક સંદર્ભમાં વ્યક્તિ પોતે ક્યાં ઊભી છે તેની એણે ખોજ કરવાની છે. અસમાનતા પર આધારિત સમાજમાં એ ક્યાં ઊભો છે ? અન્યાય, આતંક અને આક્રમણનાં વિઘાતક પરિબળો રાષ્ટ્રજીવનથી આરંભીને છેક વ્યક્તિગત જીવન પર પ્રભાવક છે તે સ્થિતિમાં એ સ્વયં શું અનુભવે છે ? એ અંગે પોતે શું વિધાયક કાર્ય કરે છે ? પોતાની સંવેદનશીલતા અને માનવતાને અને પોતાના નિજાનંદને અવરોધતાં પરિબળો સામે એ કઈ રીતે મથામણ કરી રહ્યો છે ? વાણીસ્વાતંત્ર્ય અને માનવ-

અધિકારો પર છાશવારે થતા આઘાતો સામે એની પોતાની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા કેવી છે ? – આ બધાંનો વિચાર કરવો જોઈએ.

ફ્રાન્સીવાદી પરિબળો પ્રજાસમૂહને કોઈ એક યા બીજા બહાના હેઠળ કેવી રીતે અળગો કરે છે, તેની વાત કરતાં માર્ટિન નીમોલેર (Martin Niemoeller) 'To the Faculty' કાવ્યમાં કહે છે :

In Germany they first came for the communist
And I did not speak up because I wasn't a communist
Then they came for the jew and
And I didn't speak up because I wasn't a Jew
Then they came for the trade unionists
And I didn't speak up because I wasn't a trade unionist
Then they came for the catholics
And I didn't speak up because I was a protestant
Then they came for me – and by that time no one was left
to speak up.

સહૃદયતા અને મૂલ્યહીનતા :

સહૃદયતા એ પ્રત્યેક સર્જકને પ્રેરનારો અને પોષનારો મહત્ત્વનો ગુણ છે. આ સહૃદયતા જેટલા મોટા ફલક પર આપણા સર્જકોમાં પ્રવર્તતી હોય એના પ્રમાણમાં આપણા સાહિત્યને ઉચ્ચાવચ્ચ કોટિમાં ગોઠવી શકાય.

માનવજાત સર્વનાશના ઓથાર હેઠળ જીવી રહી છે. સિત્તેરેક વર્ષ પૂર્વે ટી. એસ. એલિયટે એમ કહ્યું હતું કે, નવલકથા મૃત્યુ પામે છે. એ પછી એડમન્ડ વિલ્સને કવિતા વિશે એવી જ ઘોષણા કરી. હકીકતમાં સાહિત્યના વિકાસમાં ભરતી-ઓટ આવે છે. તેના કેટલાક પ્રદેશો કે પ્રકારો સૂકા કે લીલા દેખાય, પણ કોઈ ને કોઈ રીતે પ્રજાજીવનમાં સાહિત્યઝરણું વહેતું રહીને અમીસિયન કરતું રહ્યું છે.

સમાજની સાહિત્યાભિમુખતા :

આજનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન એ છે કે આજનું સાહિત્ય, સાહિત્યકારો અને સાહિત્યિક સંસ્થાઓ વર્તમાન સમાજને સાહિત્યાભિમુખ કઈ રીતે કરી શકે ? વિશ્વમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વૃદ્ધિ પામે છે. આજના યુગમાં સર્વાધિક માનવસંખ્યા શિક્ષિત હોવા છતાં આવનારી પેઢીની સાહિત્ય-અભિમુખતા સામે પ્રશ્નાર્થ ખડો થયો છે. ઈશ્વરને માટે એમ કહેવાય છે કે – સ આકાશી ન રમતે – તે એકલો રમતો નથી, એમ ભાવક વગરના સર્જકનો આનંદ પણ ફિક્કો હોય છે. સર્જક સર્જન વેળાએ ભાવકને દષ્ટિ સમક્ષ રાખે નહીં, તે સમજી શકાય, પણ આપણા ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રીઓ અને 'કલા ખાતર કલા'ના સિદ્ધાંતની વાત કરતા પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય-મીમાંસકો પણ સ્વીકારે છે કે આસ્વાદ વગર સર્જનનો શ્રમ મિથ્યા છે એટલે સાહિત્યકારે પ્રજાના રુચિતંત્રને ઘડે તેવું સાહિત્ય રચવું પડે. આજે પરિસ્થિતિ એવી છે કે ગુજરાતમાં હોટલમાં ૫૦૦ રૂપિયા ખર્ચનાર પચાસ રૂપિયાનું પુસ્તક ખરીદશે નહીં. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં આ જ રીતે પાઠ્યપુસ્તક કરતાં ત્રણ ગણી કિંમતની ગાઇડો ખરીદવાનું

વિદ્યાર્થીઓનું વલણ જોવા મળે છે. આ પ્રકારની નિમ્ન રુચિ પ્રત્યે તિરસ્કાર કેળવવો જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું કાર્ય સર્જકોને પ્રોત્સાહન આપવાનું છે. મૂળ સર્જનનું બળ હોતું જોઈએ. એનું પોષણ કરવાનું અને સહાય કરવાનું કામ પરિષદ અને એના જેવી અન્ય સંસ્થાઓનું છે. આથી સૌથી મહત્ત્વની બાબત તો સર્જકશક્તિ છે. આવો સર્જકઉન્મેષ મેળવવા માટે છેક છેવાડાની વ્યક્તિ સુધી ભાષા અને સાહિત્યને પહોંચાડવાં પડશે.

સર્જકે એની સમર્પણશીલતાથી આ કાર્ય કરવાનું છે. આજે રાષ્ટ્ર અને સમાજમાં સંવેદનશીલતા સતત ઘસાતી જાય છે. પ્રજાનો મોટા ભાગનો વર્ગ રીઠા રાજકારણની ખુશામતમાં અને વ્યક્તિગત સ્વાર્થ સાધવામાં ડૂબેલો છે. સાહિત્યકાર પણ એમાંથી કઈ રીતે બાકાત રહી શકે ? એક જમાનામાં સાહિત્ય માટે ફનાગીરી નહીં, તો ઓછામાં ઓછું સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ અને તેને માટે સહન કરવાની વૃત્તિ હતી તે ય હવે ઓછી થઈ છે.

સંશોધનના ક્ષેત્રમાં આવેલી ઓટ, મધ્યકાલીન સાહિત્યના અભ્યાસની ઉપેક્ષા, સાહિત્યના સિદ્ધાંતો અને રોજબરોજ ઊભા થતા સાહિત્યિક મૂલ્યવત્તાવાળા પ્રશ્નોના અભ્યાસથી દૂર રહેવાનું અકળ વલણ વધતું જાય છે. આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓ, સાહિત્યિક સંસ્થાઓ અને પીઠ સાહિત્યકારોએ ગંભીર વિચાર કરીને આને માટે જુદાં જુદાં આયોજનો કરવાં જોઈએ.

પ્રજાનું હીર અને સત્ત્વ :

ગુજરાતી સાહિત્ય, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ માટેની રણજિતરામ વાવાભાઈ, નર્મદ, ગોવર્ધનરામની સમર્પણવૃત્તિ આજે આપણને પ્રેરણા આપે છે. અમેરિકાના પ્રમુખ જ્હોન એફ. કેનેડીએ અમેરિકાની પ્રજાને કહ્યું હતું કે દેશે તમને શું આપ્યું એનો વિચાર કરવાને બદલે તમે દેશને શું આપશો તેનો વિચાર કરો. સાહિત્ય પરત્વે આજે આવો અભિગમ કેળવવાની આવશ્યકતા છે. પોતાના સંકુચિત સ્વાર્થ માટે જ નહીં, હવે એણે વિશ્વને વિશે વિચારવું પડશે. અત્યાર સુધી એની સમગ્ર દષ્ટિ વિશ્વ પર ફરી વળતી નહોતી, પણ આજે એ પોતાના એકદંડિયા મહેલમાં રહીને સાહિત્યસર્જન કરી શકે તેમ નથી.

વિવેચકો ભલે નવલકથા કે કવિતા નાભિચ્છાસ લઈ રહ્યાની વાત કરે, કોઈ એક સાહિત્યપ્રકાર કે સાહિત્યિક આંદોલનના અવસાનની ઘોષણા કરે, પણ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે સાહિત્યસર્જન તો જીવતું રહેવાનું જ. જ્યાં સુધી માનવીનું હૃદય ધબકે છે, એનું બુદ્ધિતંત્ર કાર્યશીલ છે, એની એષણાઓ કરમાવેલી નથી અને તેના આત્માને આનંદ રૂપે કોળવાની તક છે, ત્યાં સુધી માણસને મળેલી શબ્દની ભેટ સાહિત્યના આવિષ્કાર રૂપે પ્રવર્તતી રહેશે, તે નિઃશંક છે. ગુજરાતી પ્રજાનું હીર અને સત્ત્વ ભૂતકાળમાં સાહિત્યકલા રૂપે આવિષ્કૃત થતું રહ્યું છે તેવું વર્તમાન અને ભાવિ પેઢીમાં પણ થતું રહેવાનું છે, એમાં શંકા નથી.

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૪મા જ્ઞાનસત્ર સમયે આપેલા વક્તવ્યનો અંશ]

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

મનશુદ્ધિનું ટોનિક | પ્રવીણ દરજી

[મનજળ થંભ થયેલું (નિબંધસંગ્રહ) : લાભશંકર ઠાકર, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧, પ્ર. આ. ૨૦૦૫, પૃ. ૨૦૦, કિં. રૂ. ૧૩૦/-]

લાભશંકર ઠાકર સતત લખતા રહ્યા છે – ગદ્ય અને પદ્ય બંને. બંનેમાં તેઓ કશાક પડકારને વરેલા લાગે. વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં તેમનો એવો સંચાર તેથી અવલોકવો – માણવો ગમે. નિબંધક્ષેત્રે તેમનું અર્પણ તેમની સર્જકતાની વિભિન્ન લકીરોનું દ્યોતક બન્યું છે. ‘મનજળ થંભ થયેલું’ – એ એમનો, વિચારતત્ત્વને આગળ રાખીને લખાયેલા સંક્ષિપ્ત નિબંધોનો સંગ્રહ છે. પત્રકારત્વની એ પેદાશ જરૂર છે પણ મોટેભાગે બનતું આવ્યું છે તેમ, અહીં વાચકોને ખુશ કરવા કે ખુશ રાખવાનો કીમિયો નથી, એવું કશું અનુસંધાન પણ નથી. ઊલટાનું, અહીં સમયે સમયે એવા વાચકને આંચકા આપવાનો, આઘાત આપવાનો, બૌદ્ધિક અભિગમ રહ્યો છે. સ્થિર-જડ-રૂઢ, બંધિયાર, થંભી ગયેલું, અબૌદ્ધિક, વિધિવિધાનને વરેલું, સમ્યકાર્થ ચૂકી ગયેલું આ નિબંધોનો વિષય બને છે. નર્મદની, એના સમયમાં એક વિચારક તરીકે જે વિમાસણ હતી, ચારે તરફ વૈચારિક સ્થિતિતા હતી અને ટાઢાબોળપણા વચ્ચે તેણે કુહાડો મારતાં લખ્યું :

‘ઝટ ડહોળી નાખો રે, મનજળ થંભ થયેલું’

બરાબર એવી જ મનોદશા વચ્ચે આપણા સમયનો આ લેખક પણ કંઈક એવી જ ગૂંગળામણ અનુભવે છે. કહેવાતા બૌદ્ધિકો, કહેવાતો ભદ્ર વર્ગ, કહેવાતો સંસ્કારી જન – ખરેખર તો મનનાં બારીબારણાં બંધ કરીને બેઠો છે. વિધિવિધાનોથી તે આગળનું કશું વિચારી શકતો નથી. ધન-ધર્મ-સત્તા એ ત્રણેની ચુંગાલમાં તે એક યા બીજા મિષે આવેલો છે. એટલે છતી આંખે જોવા જેવું તે જોઈ શકતો નથી, છતા કાને સાંભળવા જેવું સાંભળી શકતો નથી. કાલગ્રસ્તને તે તજી શકતો નથી, પરિવર્તનને તે આવકારી શકતો નથી. સ્થિતસ્થ સમર્થનમૂમાં તે પોતાને રક્ષિત માને છે. પ્રશ્ન આવા થીજી ગયેલા સમુદ્ર વચ્ચે એમાં આગ ચાંપવાનો છે. અને એવું અગ્નિકર્મ કરી શકે તેવા માણસો આપણી પાસે નહિવત્ છે. સર્જકો-વિચારકો-ચિંતકો-ધર્મગુરુઓનું સત્ત્વ પણ નકારી રહ્યું છે. સૌને, નિબંધકાર કહે છે તેમ, ‘યાંત્રિક પૂતળાનો પર્યાય’ બની રહેલું છે. ‘શુદ્ધિપ્રેરક’ પ્રતિભાવોથી તે દૂર ભાગે છે, ‘અશુદ્ધિ’ઓ જ કોઠે પડી ગઈ છે. લેખકે સાચું કહ્યું છે – ‘મનજળ, શબ્દજળ અને કર્મજળ ખળખળ’ વહેતાં રહેવાં જોઈએ. આખા સમાજની ગતિ કંઈક અત્યારે પ્રતિકાર વિહોળી છે, યાંત્રિક પુનરાવર્તનો ઉપર તેનું રગશિયું ગાડું ઠચૂક ઠચૂક ગબડ્યા કરે છે.

‘મનજળ થંભ થયેલું’માં લાભશંકરે ક્યાં એ મનજળ થંભ થયેલું છે, ક્યાં તેને વહેતું કરવાનું છે, કેવી રીતે કરવાનું છે અને આવું કરવા મથનાર સામે કેવા કેવા, કયા કયા અવરોધો છે તે દર્શાવ્યું છે. આમ કરવા જતાં તેમણે રાજધર્મ અને ધન-સત્તાઓને ઊધડા લેવા પડે તો લીધા છે, પોતાની આસપાસ ઘટતી ઘટનાઓનો નિહિતાર્થ પ્રકટ કર્યો છે, રૂઢ જાતિઓ સામે

આકોશ ઠાલવ્યો છે, મનુષ્યચેતનાને રૂંધે, કુંઠિત કરે તેવી બાબતોને વિચારોત્તેજક ભાષામાં અનાવૃત્ત કરી છે. જગતમાં જે કેટલુંક સુંદર છે તેના ઉપર પણ આંગળી મૂકી આપી છે, કશુંક વિચારયોગ્ય હોય, વાચનયોગ્ય હોય તો તેને આગળ ધર્યું છે, કોઈક કોઈક વ્યક્તિના એકલદોકલ પ્રયત્નોમાં સત્ય રહ્યું હોય, યોગ્ય દિશા તરફની ગતિ હોય તો તેને તેઓ ઉમળકાથી પ્રશંસે છે, વિસ્તારી આપે છે. કહો કે આ નિબંધકારને એકધારાપણાને તોડવું છે, સત્યને પ્રકાશિત કરવું છે અને વિધાયક રીતે, એ પોતે કહે છે તેમ, ‘ભાવપૂર્ણ અપેક્ષાથી’ – એ કરવું છે. વાત એમ મનજળ સતત વહેતાં રહેવાં જોઈએ એની છે. મન અને જળ બંને ગતિના પર્યાય છે અને ગતિ જ અવરોધાય તો ? તો એવો સમાજ, એવો માનવી સંસ્કૃતિને નામે સંસ્કૃતિનો ભંગાર બની રહે.

નિબંધકારની આવી ‘ભાવપૂર્ણ અપેક્ષા’નો અહીં પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે અનુભવ થઈ રહે છે. જુઓ, આરંભની રચનાઓમાં રવીન્દ્રનાથની જાણીતી રચના ‘પ્રાર્થના’ના એકેએક શબ્દને તેઓ પૂરા પરિપ્રેક્ષમાં ઉઘાડી આપીને ‘ભય’, ‘ઉચ્ચ શિર’, ‘જ્ઞાનમુક્ત’, ‘કર્મપ્રવાહ’, ‘કર્મકાંડ’ વગેરે વિશે જે અર્થઘટન કરી આપે છે, એ પાછળની ટાગોરની વ્યાપક ભાવનાને જે રીતે ખોલી આપે છે તે વ્યક્તિ-સમાજના મૂળ સુધી લઈ જતી જણાય છે. અબ્દુલ કલામની ‘અગનપંખ’ આત્મકથા વાંચીને કલામ જેવા ઋષિ-વૈજ્ઞાનિકને, તેમની દષ્ટિ-ગતિ-મતિને પાંખ આપી રહેતા પ્રસંગોની તે જે રીતે નોંધ લે છે અને એ પાછળ પ્રવહતા જીવનજળને, કર્મ-વિચારજળને તેઓ પ્રકટ કરી આપે છે એ સંક્ષિપ્ત નિબંધો પટાન્તરે ‘અગનપંખ’ના નાયકની સાથે સાથે લેખકની ખુદની વહેતા રહેવાની ઉત્કટતાને પણ ચરિતાર્થ કરી આપે છે.

હિંસક અથડામણો, લોકસમૂહને ખાનામાં વહેંચી દેતા સત્તાધુરીણો, ધર્મધુરીણોની પણ તેમણે એકાધિક વાર ઝાટકણી કાઢીને તેમની ‘દુષ્ટતા’ પ્રત્યે તર્જનીસંકેત કર્યો છે. કન્યાની આત્મહત્યાની ભીતર રહેલાં ઢાંચાઢાળ શિક્ષણતંત્રને અને એમ સમાજ-શિક્ષણ-રાજ્ય સુધીના ઉત્તરદાયિત્વને તેમણે સમુચિત રીતે તાક્યાં છે. અન્ન બ્રહ્મ અને પાણી જેવા વિષયો ઉપરની તેમની નુકતેચીની પણ એટલી જ વિચારણીય રહી છે. ચૂંટણીના વાતાવરણમાં ‘લોકશાહી’ વિશેની ચિંતા કરનાર લેખકે સાહિત્ય પરિષદ અને ચૂંટણીની પણ યોગ્ય રીતે ચિંતા કરી છે ! શિક્ષિતોની સ્વાર્થપરાયણતા વિશે પણ તેમણે એવી જ નારાજગી પ્રકટ કરી છે. ધર્મ અને તેના ધુરીણો, ભગવાધારીઓ પણ તેમની અડફેટમાં સતત આવ્યા છે. સમાજને – વ્યક્તિને ગુમરાહ કરવામાં તેની જે ભૂમિકા રહી છે તે વિશે ભાગ્યે જ આંખ આડા કાન કરી શકાય તેમ છે.

અહીં બીજી તરફ સરલતા, ઘર, વસંત, ફાગણ, બાળઆનંદ, મોર જેવા વિષયો ઉપરની સંક્ષિપ્ત રચનાઓ પણ પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. નિબંધકારમાં બેઠેલો કવિજીવ, આવી રચનાઓને પ્રસન્નોદ્ગારની કથાએ મૂકી આપીને તેમનામાં રહેલા ‘સરલ’ જીવની પ્રતીતિ પણ કરાવે છે. આ સંગ્રહમાં રાધેશ્યામ શર્માએ ‘ચારુલતા’ ચલચિત્રની કરેલી ટિકિટલડાણ, હરિકૃષ્ણ પાઠકનાં બાળકાવ્યો, નરસિંહ મહેતાનો ઓટલો, રાવજીની કવિતાની કીડી, ‘સ્પર્શ’ નિમિત્તે પ્રિયકાન્ત મણિયાર, વગેરે અનેક ટૂંકી રચનાઓ ભલે કોઈ ચોક્કસ નિમિત્તે લખાઈ હોય પણ એવી રચનાઓમાં પણ તેમનો આશય તો કશાક આધાર પડે અમુકતમુક વિચારને – પછી તે કળાવિષયક કે જીવનવિષયક હોય – પ્રસ્તુત કરવાનો રહ્યો છે. જે વિચાર મનજળની ગતિને વેગ અર્પી રહે. ક્યારેક ‘બકરી બકરી અને ગાંધીજી ગાંધીજી’, ‘ચૂંટણી’, ‘અસ્થિવિસર્જનનો

તાયફે', 'ભાષાખાઉ રાક્ષસ' વગેરે રચનાઓમાં લાભશંકરની વ્યંગ્ય-કટાક્ષની ધાર પેલા 'રૂઢ'ને છેદી-ભેદી નાખે તેવી તીવ્ર બની આવી છે.

આ સંગ્રહમાં લાભશંકરની ઇતરકળાઓ પ્રત્યેની રસવૃત્તિ અને રસજ્ઞતા પણ જુદા જુદા નિમિત્તે પ્રકટતાં રહ્યાં છે. ચિત્રકાર કાંબલે, વૃંદાવન સોલંકી ઉપરની રચનાઓ તેનાં સારાં દષ્ટાંતો છે. 'ડિયર મ.મો.', 'નિત્યસ્રોતા મોહનભાઈ', 'નાટ્યકળાનો પર્યાય : કાન્તિ મડિયા', 'આપણા શોભનભાઈ' વગેરે ઉપરનાં લખાણ સીધાં ચરિત્રો નથી, ચરિત્રનિબંધનું લટકણિયું પણ લગાડાય તેમ નથી. છતાં જે તે વ્યક્તિ વિશેની કેટલીક સુભગ ભાવભંગિઓનો વાચકને તેમાં સ્પર્શ થઈ રહે છે.

લાભશંકરના 'મનજળ થંભ થયેલું'માં આમ વ્યાપક રૂપે કહીએ તો વ્યક્તિ-સમાજના વિકારો પ્રતિ વિચારો છે, માનવીના ટૂંપણા વિશે, તેની ગેરસમજો વિશે, સમજણના અભાવ વિશે અને એના એક યા બીજા પ્રકારના મનજળને બંધિયાર કરી મૂકે તેવા ખ્યાલો-વલણો વિશે સર્જકીય-વિચારકીય સ્તરે ઊંઠતા પ્રતિકારો છે. આવા પ્રતિકારો માત્ર પ્રતિકાર કરવા ખાતરના કે કોલમ ભરવા માટેના નથી. તેમની એ સર્વ સાથે એક સજગ - સંપ્રજ્ઞ વ્યક્તિ તરીકેની સાચકલી નિસબત છે. એ નિસબત તેમની પાસે વિષયની કેવી-કેટલી વિવિધતા હોઈ શકે તેનો અનુભવ તો આપણને કરાવે છે જ, પણ તે સાથે જોડાયેલું ભાષાવૈવિધ્ય પણ આપણું ઠીક ઠીક ધ્યાન ખેંચે છે. તેમણે આ બધું સૂતેલાને જગાડવા કર્યું છે, રાહ ખોઈ બેઠેલાને સાચો માર્ગ કયો છે તે બતાવવા કર્યું છે. અને તેય જુદી જુદી ભૂમિકાએથી. પરિણામે બોલચાલની ભાષાથી માંડીને 'ભદ્ર' સમાજની ભાષા સુધીના અનેક કાકુઓ તેમણે પ્રકટાવ્યા છે. તળનું છે તો શિષ્ટ-પ્રશિષ્ટ છે, ગાંભીર્યની સાથે ધારદાર કટાક્ષ-વ્યંગ્યનો મારો પણ છે. ચિંતન ખરું ચિંતનવેડા નહિ, બધું સહજ રીતે ઊકલે-ઊઘડે... વિધિનિષેધ વિના. જુઓ : 'તો શુદ્ધ સંગીત મૂકી અને આ કર્કશ માઇક રિપેર કરાવો' (પૃ. ૧૩૫), 'જગત્ ભલે સાવકી મા હોય. તું તો મા છે, ખરેખરી મા, વ્હાલી વ્હાલી ઊંઘ !' (પૃ. ૭૭), 'ખરેખર ધર્મસ્થાનોનાં તંત્રોને ઢંભોળવાની - ખખડાવવાની અને ધબેડવાની જરૂર છે' (પૃ. ૬૨), 'આ દેશમાં દાડૂ પીવા સિવાય હવે બીજું રહ્યું છે શું' (પૃ. ૧૩૮), 'વિનોબાજી 'ગોવધ' બંધ કરાવવા માટે ઉપવાસ કરે છે કેમ કે ગાય તેમની માસીની દીકરી બહેન થાય છે' (પૃ. ૧૨૮) ...આવું તો અહીં બીજું પણ ટાંકી શકાય. વિચારાત્મક ગદ્યની આવી પણ મુદ્રા હોઈ શકે....

'મનજળ થંભ થયેલું' મિત્રો, વાંચો. મનશુદ્ધિનું ટોનિક છે.

તસવીરો કેમ પાડી શકાય તેની વાત પારિભાષિકતાની પળોજણ વિના જ કરી છે.

વાચકને અહીં સુધી પહોંચાડ્યા પછી, એની જાગ્રત થયેલી જિજ્ઞાસાને સંતોષવા હવે કેટલીક નયનરમ્ય જ નહીં, તેના દર્શકને એકસાથે સ્થંભિત તેમજ વિચલિત પણ કરી મૂકનારી ચંદ તસવીરો વિશે વાત કરવી છે : 'માટીનો ઘડવૈયો' (પૃ. ૨૨)માં મુલાયમ માટીનો પિંડો ચાકડા ઉપર છે અને ચાકડો ગતિશીલ છે પણ ઘૂમતો ચાકડો, મસૃણ મૃતિકા પિંડની મઝા તો કુંભકારની આંગળીઓ અને હથેળી થકી જ છે ! પિંડમાંથી નીપજી આવેલી મટ્ટકી અને માટીથી લેપાયેલી હાથ-હથેળી ઘડીભર ફરી એ પાને નજરને દોરી જાય છે.

'રાષ્ટ્રપ્રેમનો અહેસાસ : રાષ્ટ્રધ્વજ' (પૃ. ૩૬)નું શીર્ષક છબીનું સમ્યક પ્રતીક-પ્રતિનિધિ બનતું નથી પણ એ શીર્ષકને જરા હડસેલીને, રાષ્ટ્રધ્વજ ઉપરથી દર્શક-નજર વિરલ હીંચકામાં

પ્રયત્ન આવકાર્ય, પણ થોડી વધુ કાળજી રાખી શકાઈ હોત ! | રમેશ ર. દવે

[સંજયદષ્ટિ : શૈલેશ રાવલ, પ્રકા. ફોટોવિઝન એકેડેમી, ૨૦૦૬, ૩૫, મુકેશપાર્ક સોસાયટી, સંટેલાઈટ, અમદાવાદ-૫૧, પૃ. ૮+૧૮૮, કિં. રૂ. ૩૫૦/-]

શૈલેશ રાવલ એકાધિક માર્ગના મુસાફર છે. એમનાં આંગ-હાથ કેમેરાનાં દોસ્ત છે તો એમનું મન ભાવભાષાની ગલીકૂચીઓમાં લટાર મારતું હોય છે. છબીકાર તરીકે એમની દષ્ટિ દસેય દિશાઓમાં પથરાય છે તો એમનું મન, કેમેરાએ ઝીલેલાં દિશાદશ્યોનાં નર્મમર્મને ભાવસભર ભાષામાં પરીવવા મથે છે.

આમ તો તસવીર એના દર્શક સાથે વૈશ્વિક ભાષામાં ખુદ પોતે જ સંવાદ રચતી હોય છે. અને એમ થાય - એ જ ગનીમત અને ઉપકારક નીવડે કારણ કે કલાકૃતિ અને તેના ભાવક વચ્ચે સંધાતો ભાવવિનિમય ઉભયાન્વયી બને છે. પરંતુ કૃતિ અને ભાવકની વચ્ચે વિવેચક પણ પોતાની રીતે અવકાશ ઊભો કરીને પ્રવેશી જતો હોય છે. આમ થાય છે ત્યારે કૃતિનું દર્શન તેના દર્શકે વિવેચકનાં ચશમાંથી કરવાનું બને છે.

શૈલેશભાઈએ એમના છબીસંગ્રહ 'સંજયદષ્ટિ'માંની છબીઓનાં દર્શન-ભાવન માટે એ છબીસંબંધી નાનાં નાનાં ભાષ્ય-સમીક્ષાઓ પણ ઉપલબ્ધ કરાવ્યાં છે. મારી વાત કરું તો - મને, કલાકૃતિ અને મારી વચ્ચે આવું કશું ત્રીજું પરિબળ પોસાતું નથી. તેમ છતાં ક્વચિત્ ભાવક-ભેદને ધ્યાનમાં લઈએ તો આવી નાની નાની છબીનોંધો મદદરૂપ પણ નીવડે કે કેમ ? - એ સવાલ સાથે આ વાતને ચર્ચા માટે ખુલ્લી રાખવી ઘટે... અને એ ભૂમિકાએ, છબીકારે એમની છબીઓમાં અંકિત થયેલી ભાવક્ષણને ચીંધી આપવાનું કામ કર્યું છે તેને પ્રાયોગિક સાહસ તરીકે સ્વીકારવું જોઈએ.

તસવીર અને એનાં મર્મસ્થાનોને ચીંધી આપવા માટેની આ ગદ્યનોંધોના તંગદોર ઉપર ચાલવાની મથામણ કરનારા આ છબીકાર-લેખકે કેમેરા અને કલમ વિશેની એમની સમજ સ્પષ્ટ કરવા, આરંભે જ નોંધ્યું છે : "કેમેરા માત્ર સાધન છે. ભાષાને લખાણમાં (કે લખાણને ભાષામાં ?) કંડારવા જેમ કલમની જરૂર પડે છે તેમ ફોટો-ભાષાને કંડારવા કેમેરા જોઈએ. મોંઘા પ્રકારની હીરાજડિત પેનથી ગુણવત્તાવાળું લખાણ નથી લખાતું. સારી કલમ માત્ર લખાણની સરળતા વધારે છે."

આ છબીલેખસંગ્રહમાં સૌથી પહેલું ધ્યાન દોરાય છે છબી-વિષયોના વૈવિધ્યથી. વળી, આ વૈવિધ્યે કશા વર્ગો-વર્ગીકરણની આણ-દુહાઈ પણ સ્વીકારી નથી ! અહીં નટ-બજાણિયા, બહુરૂપી, કાથોડી વેહ, કાલબેલિયા કહેતા રાજસ્થાની નૃત્ય, માણભટ્ટજી, વહીવંચા બારોટો જેવા વિષયો છે તો વિવિધ પંખીઓની સાથે સીમનો ચોકીદાર શેળો, સૂગરીનાં બચ્ચાં ઈંડાંનો કાળ એવો સર્પ, ખેડૂત-ખેતીની જીવાદોરી સમાણાં ખેતતલાવડી અને આડબંધો, માટીનો ઘડવૈયા કુંભકાર, ધિણોધરની ચિત્રકલા, કચ્છી ઘર-ભૂંગા, મૂષકપૂજામંદિર અને સાસુવહુ - જેવી ભાતીગળ સૃષ્ટિ પણ સમાવાઈ છે.

છબીકારે પોતે પાડેલી તસવીરોની સાથોસાથ જગન મહેતા, પ્રાણલાલ, વિવેક દેસાઈ, જી. એચ. માસ્ટર અને હર્ષ - જેવા છબીકારોએ લીધેલી તસવીરો મૂકી છે અને એવી વિરલ

બેસી હીંચતી બાળકી પર સ્થિર થશે તો એને દુનિયાની અવલ દરજજાની અજાયબી સમા શૈશવનાં દર્શન થશે. પગે પહેરેલી ઘૂઘરમાળથી આરંભાયેલી ચક્ષુયાત્રા કપાળે કરેલી ટીપકી-નજરિયું - સુધી લંબાતાં વચ્ચેના દષ્ટિવિરામો નીવડતા હોઠ, નાક-નથડી-ચૂક અને સમગ્ર ચહેરા ઉપરથી પ્રગટતું ઔત્સુક્ય - વાહ ભૈ વાહ ! પણ આ તસવીરની સાથે મુકાયેલો રાષ્ટ્રભાવના ચીંધતો નિબંધ ન મૂક્યો હોત તો શું ખાટુંમોળું થઈ જાત !

‘વહુ સાસુનો કાંટો કાઢે છે...’ (પૃ. ૪૮)માં પરંપરા પલટાઈ છે. માથે ધોળા વાળ અને મોંએ કરચલીઓનું જાળું-વાળાં સાસુ પગ પકડીને બેઠાં છે અને યુવાન વહુ કાળજીથી એમના પગે વાગેલો કાંટો કાઢી રહી છે. વૃદ્ધાવસ્થા અને યુવાનીનું આવું યુગપત્ દર્શન અમસ્થું ય દુર્લભ થતું ગયું છે ત્યારે પાડાખાર ધરાવતા સાસુ-વહુના સંબંધમાં આવી મીઠાશભરી માનવતા જોવી ગમે જ ગમે !

‘ખેડૂતનું કલ્પવૃક્ષ : આડબંધ’ (પૃ. ૮૦) છબીકારે એક ભુલાઈ ગયેલા કૃષિ-સંસ્કાર-પરંપરાનું આ તસવીરમાં સજીવન-સ્મરણ કરાવ્યું છે. ગામ-શહેરમાં આજે પણ ઘણાં સરનામાંઓમાં ‘તલાવડી’ શબ્દ લખાય-બોલાય છે. ટૂંકમાં, માનવવસાહતની આજુબાજુ નાનીમોટી જળવસાહતો-જળાશયો પણ સહજતયા સરજાતાં હતાં. બંગાળમાં પુકુર પરંપરા આજે પણ છે જ ને ! મોટી સરકાર આજે મહોત્સવોનો પર્યાય બની ગઈ છે - એ વાતની જોડાજોડ કેશુભાઈ-સરકાર એક સમયે, ખેતતલાવડી અને આડબંધથી ગ્રામીણ વિસ્તારોના કાયાકલ્પ માટે મથતી હતી એનું સ્મરણ થાય છે. છબીની સામેના લખાણમાંનું આ વિધાન : કામધેનુ જેવી ખેતતલાવડી અને કલ્પવૃક્ષ જેવો આડબંધ ગુજરાતી ધરતીને હરીભરી બનાવી નંદનવન બનાવી શકે તેટલી તાકાત ધરાવે છે - આ વાત હવે ખેડૂતને સમજાઈ ગઈ છે - છબીકારનો જીવ પણ ચિંતા-ચિંતન કરનારો છે - એની સાહેદી પૂરે છે.

‘સીમનો ચોકીદાર : શેળો’ (પૃ. ૮૬) એ વિરલ તસવીર છે. એની વિરલતા શેળો દૂધ પીએ છે - એને આભારી નથી બલકે કાંટાળા ગોળ દડા જેવા દેખાતા શેળાનું આંખ-કાન-નાક-મોં સાથેનું મોઢું અહીં દેખાયું છે - એ વિરલ વાત થઈ છે ! શેળાને સીમ-કેડીએ ગોળ ગબડતો પણ જોયો છે અને છબીકારે નોંધ્યું છે તેમ સાપની પૂંછડી મોંમાં પકડીને, પોતાનું મોં કાંટાવાળા શરીરની અંદર સંતાડીને ગોળ દડો થઈ જઈ, સાપ ફેણ-ફૂંફાડા મારતો મારતો મરી ન જાય અણીયાળા કાંટાથી વીંધાઈ-પીંખાઈને ત્યાં સુધી શેળા મહારાજ મોજ કરે ! નોળિયો સર્પદંશથી બચે છે એનાં ગતિ-ચાંચલ્યથી, પણ શેળાને તો સરજનહારે જ આક્રમણ અને સ્વરક્ષણ માટે કાંટાળો દેહ આપ્યો છે.

‘બાળકોની વ્યાધિ : પરીક્ષા’ (પૃ. ૧૩૨)નું શીર્ષક અને એની સામેના લેખમાં થયેલી ઉપાધિ-ચિંતાને વેગમાં રાખીને છબીમાં ઝિલાયેલા બે બાલચહેરા, કશુંય બોલ્યા વિના ઘણુંબધું કહી જાય છે એમની આંખો-હોઠની મનોમુદ્રાથી - એ આ છબીને નિરાળી બનાવે છે. બંને શિશુઓનું ભાવવૈવિધ્ય અને ભિન્નતા પણ આસ્વાદ્ય છે.

આટલું લખ્યા પછી નાનું નજરિયું પણ કરી લઉં ? છબીસંગ્રહના પહેલા પાને છપાયેલી ઊંટ-તસવીર વિશે છબીકારે નોંધ્યું છે : “સામાન્ય નજરથી જોતાં આ તસવીર આંખોને છેતરે છે. મનથી બુદ્ધિપૂર્વક જોશો તો સમજાશે કે તસવીરમાં નજરે દેખાતા ઊંટ એ ઊંટ નથી, ઊંટના પડછાયા છે. સાચા ઊંટની તસવીર આંખને દેખાતી નથી અને છતાં છે.” - આ વિધાન સાથે

સંમત થઈ શકાતું નથી. એ ઊંટ-તસવીર આકાશમાં ઊડતા હેલિકોપ્ટરથી લેવાઈ છે તે વાત સ્વીકારીએ તો પણ - ‘તસવીરમાં નજરે દેખાતા ઊંટ એ ઊંટ નથી, ઊંટના પડછાયા છે...’ એ વાતમાં વજૂદ જણાતું નથી. આખા ચિત્રમાં દરેક ઊંટના પગની આસપાસ ઊંટના પડછાયા પડ્યા છે અને એ પડછાયા છે તો ઊંટ પણ છે જ ! છતાં આ અંગે કશી અણસમજ હોય તો ભૂલચૂક લેવીદેવી !

તસવીરોની સાથે મુકાયેલાં લખાણો અને પ્રૂફ કોઈ વાંકદેખા ભાઈબંધને બતાવ્યાં હોત તો નીચે દર્શાવી છે તેવી નમૂનાદાખલ ભૂલો પણ નિવારી શકાઈ હોત -

- ‘ગુજરાતની પશ્ચિમ સરહદે તમામ જિલ્લામાં બનવાસી પ્રજાની સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિ જીવંત છે. (પૂર્વ ?)

- ‘નાનો તોય સિંહનો દાણો’ મૂળે નાનો તોય રાય / રાઈનો દાણો - એમ છે અને - નાનું તોય વાઘનું / સિંહનું બચ્યું - એમ છે.

‘સીમનો ચોકીદાર : શેળો’ (પૃ. ૮૬)ની બીજી પંક્તિમાં, શેળો હિન્દી ભાષામાં શાહી અને અંગ્રેજીમાં... ..નામે ઓળખાય છે - એમ કહેવાયું છે ત્યાં અંગ્રેજી નામ છપાવાને બદલે કંપોઝિટરે કઠ્ઠાઉંકકઠ્ઠા કઠ્ઠના એવી કામચલાઉ વ્યવસ્થા કરી છે ત્યાં મૂળ શબ્દ મૂકવો જોઈએ.

- ‘કાશ્મીર : એક સમસ્યા’ (પૃ. ૮૦), ‘રાષ્ટ્રપ્રેમનો અહેસાસ : રાષ્ટ્રધ્વજ’ (પૃ. ૩૬) જેવી તસવીરો અને તેના વિશેની નોંધો વચ્ચે ૩૬નો સંબંધ છે તેને પરામર્શનપૂર્વક ૬૩ની સુસંગતતા આપી શકાઈ હોત.

સરવાળે કહેવાનું એટલું જ છે કે પ્રયત્ન અત્યંત આવકાર્ય છે. આરંભ થયો આ પ્રકારે છબી-લેખન-કલાનો એ જ મહત્ત્વનું છે - બાકી તો કહેવાયું છે ને કે ગાય તે વગોવાય ! મૂંગાં બેસી રહે - એને તો કશી ચિંતા-ફિકર-નિસબત જ ક્યાં હોય છે ?

અનોખું સંપાદન | કીર્તિદા શાહ

[નારીની કથા : પુરુષની લેખિની : સંપા. દર્શના ધોળકિયા, પ્ર. આ. ૨૦૦૫, હર્ષ પ્રકાશન, પૃ. ૧૮+૨૬૨, કિં. રૂ. ૧૬૦/-]

‘નારીકથા : પુરુષની લેખિની’ ટૂંકીવાર્તાના સંપાદનનું પ્રસ્તુત શીર્ષક સૂચવે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકીવાર્તાઓનાં જે સંપાદનો આજ પર્યંત ઉપલબ્ધ થયાં છે તે પંગતનું આ સંપાદન નથી. અહીં સંપાદિકાએ ‘નારીવાદ’ના વલણથી મુક્ત રહીને નારીસંવેદનને પ્રમાણવામાં સફળ રહેલી રચનાઓ પસંદ કરી છે. ધૂમકેતુથી દશરથ પરમાર સુધીના વાર્તાકારોમાંથી ૧૮ વાર્તાકારોની ૨૬ વાર્તાઓ સંપાદનમાં છે. સંપાદનમાં ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, ધીરેન્દ્ર મહેતા, વીનેશ અંતાણી, રમેશ ર. દવે - આ ચાર વાર્તાકારોની એકાધિક રચનાઓ પસંદ થઈ છે. સંપાદિકા પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે કે નારીસંવેદનના નિરૂપણની સૂક્ષ્મતા અને વિચારબીજના નાનીન્યને તેમણે વાર્તા પસંદ કરતી વખતે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તેથી આમ બન્યું છે.

નારીસંવેદનની તંતોતંત અભિવ્યક્તિ નારી દ્વારા જ થઈ શકે એવો ધૂંધળો ખ્યાલ નારીસંવેદનની અભિવ્યક્તિ પરત્વે આપણે ત્યાં બંધાયો છે. આ ખ્યાલ કેટલો કારો છે તે વાતની સાહેદી પ્રસ્તુત સંપાદનની રચનાઓ છે. પસંદ થયેલી રચનાઓમાં પુરુષસર્જકનો પરકાયાપ્રવેશ

એટલી-એવી તીવ્રતાથી થાય છે કે ખુદ નારી જે સંવેદનની સર્જક-વાહક છે તે પણ કદાચ શબ્દબદ્ધ ન કરી શકે એવી ધારદાર રીતે નારીસંવેદન અહીં આકારિત થયું છે. સામાન્ય રીતે પુરુષ નારીસ્વાતંત્ર્ય પર તરાપ મારનાર અને નારીને નીચી ગણનાર તરીકે ઓળખાયો છે પરંતુ પ્રસ્તુત રચનાઓના સર્જકની લેખિની જરા નોખી છે. પુરુષલેખિની અહીં નારીચેતનાની કદર કરતી, નારીના હૃદયના ગુહ્યમાં ગુહ્ય ભાવને સમજતી, એની લાગણીનો સ્વીકાર કરતી, એની તેજસ્વિતા અને સહનશીલતાને પોરસાવતી ભાવક અનુભવે છે. આ અનુભવના સાક્ષાત્કાર માટે ભાવકની વાર્તામાં સીધી સંડોવણી જ જોઈએ.

અભ્યાસીઓ અહીં પસંદ થયેલી રચનાઓમાંથી પસાર થયા હોય જ. આ રચનાઓમાં સ્ત્રીના કયા અને કેવા રૂપને પુરુષલેખિની શબ્દબદ્ધ કરી રહી છે તેની આછી ઝલક સંપાદનની નજીક જવામાં ઉપયોગી થશે. ધૂમકેતુની ‘સ્ત્રીહૃદય’માં સ્ત્રીનું માતૃ સ્વરૂપ છે તો સ્ત્રીની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોઈ પુરુષ એના જીવનમાં પ્રવેશે તો સ્ત્રી કેવી ઉષ્માશૂન્ય બની રહે છે એ સંવેદન બ્રોકરની ‘લતા શું બોલે’ અને સ્નેહરશ્મિની ‘મમી’માં ઝિલાયું છે. જ્યંત ખત્રીની ‘ખીચડી’માં ‘ખીચડી’ કમાવાની વેદનામાંથી લખડીનું રૂપાંતર પામતું સંવેદનવિશ્વ શબ્દબદ્ધ થયું છે. ‘મારી ચંપાનો વર’માં સ્ત્રી જ સ્ત્રીની દુશ્મન બનતી આવેખાઈ છે. લક્ષ્મીનું શબ્દચિત્ર ‘મા તે મા’ અન્વય અલંકારને માથે ભાવક મોટી ચોકડી મૂકે એવું જીવંત બન્યું છે. સુરેશ જોષીની ‘વિદુલા’ તો સાવ અલગારી ચેતનવાળું પાત્ર છે. વિદુલા જીવનના વરવા વાસ્તવને એ જ સ્વરૂપમાં સ્વીકારી લેનારી નારી છે. બક્ષીની ‘કુત્તી’ની ટીટ્સી અને ‘પિછોલા’ની સિંધુ વળી અનોખા મિજાજની નારીઓ છે. ટીટ્સી ભાંગી પડેલા બે હતાશ પુરુષોને ફરી ઊભા કરવા પ્રવૃત્ત છે તો સિંધુ એકલતા અનુભવતા પુરુષની એકલતા નાથવાના નિતનવા નુસખા કરે છે. રઘુવીરની ‘એક સુખી કુટુંબ’માં વીણા બાંબા લગ્નજીવન પછી પૂર્વજીવનના પ્રેમીના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળે છે ત્યારે તેની જે વેદના છે તે શબ્દબદ્ધ થઈ છે.

ધીરેન્દ્રની ‘અકારણ’, ‘સુધા અને સુજાતા’, ‘રિનોવેશન’, ‘હું એને જોઉં એ પહેલાં’ ચારે રચનાઓ સ્ત્રીના નોખા નોખા સંવેદનવિશ્વની વાત કરે છે તેમાં ઝીણું નકશીકામ થયું છે. એકલી રહેતી સ્ત્રીની ચેતનાને પુરુષ કઈ રીતે મૂલવે છે એ વિચારબીજ પ્રવીણસિંહની ‘વિશાખાનો ભૂતકાળ’માં શબ્દબદ્ધ થયું છે. વીનેશ અંતાણીની ‘બે સ્ત્રીઓ અને ફાનસ’ અને ‘સત્તાવીસ વર્ષની છોકરી’માં વાર્તાકારનો પરકાયાપ્રવેશ ધ્યાનપાત્ર બન્યો છે. ‘ટેકરી અને નદી’માં સ્ત્રીચેતનાનું ઘેરું શબ્દચિત્ર આવેખાઈ છે. રમેશ દવેની ‘શબવત’માં શબ્દબદ્ધ થયેલું નારીસંવેદન એકદમ સાચુકલું અને આસ્વાદ્ય છે. ‘જલાવરણ’ની અનુરાધાની ચેતના પણ આકર્ષક રીતે વાચા પામી છે. સર્જક રમેશ દવેનો પરકાયાપ્રવેશ ધ્યાનપાત્ર બને છે. પરેશની ‘હલ્લો મણિલાલ’ની શિલ્પા, ‘બદલી’ની અંબા, ધરમાભાઈ શ્રીમાળીની સમુ, કંદર્પ દેસાઈની ‘કોશેટો’ની સેજલ, માવજી મહેશ્વરીની ‘પવન’ની વીરબાળા, દશરથ પરમારની ‘અંધારું’ની મંજુ – આ નારીઓનો નોખાનોખા રૂપ શબ્દબદ્ધ થયાં છે. ક્યાંક સ્વનું બલિદાન, ક્યાંક સ્વનું વિગલન, ક્યાંક ઊંડા સ્નેહની લાગણી, ક્યાંક સ્વનું વિગલન ન થતાં ઊભો થતો અંધકાર – એને કારણે એકલતાનો અનુભવ – એમ વૈવિધ્યસભર સ્ત્રીચેતના શબ્દરૂપ પામી છે.

સંપાદિકાનો હેતુ ‘નારીવાદ’ની સભાનતા વિના નારીના સંવેદનવિશ્વની સૂક્ષ્મતાને કલાત્મક રીતે શબ્દબદ્ધ કરતી રચનાઓ વચ્ચે ભાવકને મૂકવાનો છે. સંપાદનમાંની ‘એક સુખી કુટુંબ’

અને ‘વિશાખાનો ભૂતકાળ’ – બે રચનાઓ સિવાયની બધી રચનાઓ સંપાદિકાના હેતુને સિદ્ધ કરે છે.

પ્રસ્તુત સંપાદનમાંની ઘણી રચનાઓ આ અવલોકન કરતા પૂર્વે વાંચી હતી પરંતુ સંપાદનના હેતુને કેન્દ્રમાં રાખી ફરી તે રચનાઓમાંથી પસાર થવાનું આવ્યું ત્યારે સાચે જ ક્યાંક આંખ ભીની થઈ તો ક્યાંક વિસ્ફારિત થઈ, ક્યાંક વેદનાની ચીસ નીકળી ગઈ, ક્યાંક હૃદય આશ્ચર્ય બન્યું ને મનોમન પુરુષલેખિનીની સિદ્ધિ અને પરકાયાપ્રવેશની ચાતુરીને વંદન થઈ ગયા. ક્યાંક એવું પણ અનુભવ્યું કે પુરુષવાર્તાકારો મનોવિજ્ઞાનના જાણે અઠંગ અભ્યાસીઓ છે કાં તો એમનામાં કોઈ પરમચેતનાનો પ્રવેશ થયો છે.

નવલિકાનું નવી દૃષ્ટિથી સંપાદન કરનાર સંપાદિકાનો સંપાદકીય લેખ નારીવિષયક અનેક સંદર્ભગ્રંથોના ઉપયોગથી સમૃદ્ધ અને આસ્વાદ્ય બન્યો છે. વાર્તાની પસંદગી તે-તે વાર્તાકારના કયા સંગ્રહમાંથી કરવામાં આવી છે તે પણ સંપાદિકાએ નોંધ્યું છે.

એક અનોખું સંપાદન આપવા માટે સંપાદિકાને અભિનંદન.

ઝડપી લીધેલી ક્ષણનું શિલ્પ | પ્રફુલ્લ રાવલ

[ક્ષણનો ઝડપો : ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨, બીજે માળ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૧, બીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૩૦+૨૨ = ૧૫૨, કિં. રૂ. ૮૦/-]

લઘુકથાને ‘ઝડપી લીધેલી ક્ષણનું શિલ્પ’ કહેતાં ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ પૂર્ણ નિસબત અને સમજથી લઘુકથા લખનાર લઘુકથાસર્જકો પૈકીના આશાસ્પદ લઘુકથાકાર છે તેની પ્રતીતિ એમનો આ વાર્તાસંગ્રહ ‘ક્ષણનો ઝડપો’ કરાવે છે. આ સંગ્રહમાં ૧૦૫ લઘુકથાઓનો સમાવેશ કર્યો છે અને પ્રત્યેક લઘુકથામાં ભગીરથની એ સ્વરૂપને તાગવાની કોશિશ પમાય છે. આ છટકણું સ્વરૂપ ક્યારેક સર્જકને હાથતાળી દઈ જાય છે તે પણ કેટલીક લઘુકથા દ્વારા પમાય છે, પરંતુ બહુધા આ લઘુકથાકાર સ્વરૂપની સીમામાં રહીને ક્ષણનું શિલ્પ ઝડપી લેવામાં કારગત નીવડ્યા છે. અને આથી જ એમનો આ સંગ્રહ લઘુકથાના વિસ્તારમાં પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવવા સક્ષમ બને છે.

ક્ષણને પકડવી અને એ જ ક્ષણને સુયોગ્ય રૂપે અભિવ્યક્ત કરીને ભાવકના મનમાં કશીક છાપ – impression – પાડવી એ લઘુકથાના સર્જકનું લક્ષ્ય છે. ‘ફોતરાં’ એ સંદર્ભે એક માતબર કૃતિ છે. મગફળી સાથે અનુની સ્મૃતિ સંકળાયેલી છે એ જ નાયકને પજવી રહે છે. અનુ પાસે હતી ત્યારે પણ નાયકના ભાગ્યમાં ફોતરાં જ આવતાં. અને ચાલીસ વર્ષ બાદ જ્યારે મગફળીને નાયકના અંગૂઠાનો સ્પર્શ થાય છે ત્યારે ‘એનો અગ્રભાગ ફૂટે છે – તૂટે છે ને અંદરથી બહાર નીકળે છે અનુ’ પછી પણ નાયકના હાથમાં રહી જાય છે મગફળીનાં ફોતરાં ! અને ત્યારે નાયકનો ઉદ્ગાર આવો છે – ‘કાળાન્તરે કદાચ દાણા બગડે, ફોતરાં બગડતાં નથી’ આ આશ્વાસનમાં કરુણગર્ભ વ્યંજના છે જે ભાવકના મનને હલબલાવી નાખે છે. લઘુકથાકારનું આ જ કામ છે. ભગીરથે સાવ ક્ષુલ્લક ઘટનાનો આધાર લઈને નાયકની મનોવેદનાને સાવ હળવી છતાંય માર્મિક રીતે વ્યક્ત કરી છે. લઘુકથાકારે અત્યંત લાઘવથી ‘પાતળા બાંધાની, ઊંચી, ગોરી, કસરતબાજ’ અનુની ઓળખ આપી છે જે એનું ‘શરીર રબરની જેમ વાળતી’ હતી અને

નાયક એના પર મુગ્ધ હતો. કશાય પ્રસ્તાર વગર તદ્દન ખપ પૂરતા શબ્દોના સહારે ભગીરથે કથાનું રૂપ ઉઘાડી આપ્યું છે. અંત પણ વેધક છે. વાચક વિચારના સરાણે ચડે છે એ જ લઘુકથાની સિદ્ધિ છે. આ પ્રકારની લઘુકથાઓ આ સંગ્રહમાં એકાધિક છે.

‘ભાવ-નગર’માં પિતાપુત્રીનું સમસંવેદન જ ભાવકને ઝણઝણાવી નાખે છે. ઉભય અન્યોન્યથી જે ગોપિત રાખવા ઇચ્છે છે તે વાચકોથી પરિચિત જ છે. એ જ વિધિની વક્તા છે. વેદના જરાય બોલકી બની નથી. લઘુકથાકારની આ સિદ્ધિ છે. ‘સાક્ષાત્કાર(ળ)’માં વેદના નોખા રૂપે મુકાઈ છે. મહદંશે નિષ્ફળ પ્રણયની કે જીવનની કરુણતા ભગીરથની લઘુકથાનો વિષય છે. એમાં ક્યારેક આભાસ પણ છે. ‘ડમરી’ થોડીક તરત ન સમજાય તેવી પ્રણયની સ્મૃતિને સતેજ કરતી લઘુકથા છે. ‘મોગરો’ પ્રયોગાત્મક કૃતિ છે, પરંતુ આ જ ભાવ ‘નાયિકાનું કાવ્ય’ લઘુકથામાં પુનરાવર્તન પામ્યો છે. ‘જાનકી’ વિશિષ્ટ લઘુકથા છે. પુરાણકથાનો આધાર લઈને સંવેદનાની ધારને વિલક્ષણ રૂપે મૂકીને કટાક્ષ કર્યો છે. પણ કટાક્ષ કળાત્મક રૂપે થયો છે એટલે લઘુકથા કોળી છે. સ્વરૂપને આંચ આવતી નથી. પત્ની પતિની ભાવનાને સમજીને જે ભાવ દર્શાવે છે તે જ લઘુકથાની સફળતા બને છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં પતિવ્રતા નારીની મહત્તા છે જે પરોક્ષ રીતે રાઘવની પત્ની દ્વારા છતી થઈ છે. રાઘવ નામ પણ સૂચક છે. આ રાઘવ રામાયણ વાંચવાનું બંધ કરે છે ત્યાં લઘુકથાનો અંત છે. ઘણું કહેવાયું છે. ‘જાનકી’ શીર્ષક યથાર્થ થયું છે.

‘એટલે શું ?’ની વ્યંજના હેમાની કરુણતાને સ્પર્શે છે. માત્ર અભિધા પર ઊભેલી ‘રાજરમત’ લઘુકથા આ છટકણા સ્વરૂપને નિર્દેશે છે. ‘અકસ્માત’માં કેવળ કથન છે. ભાવનાત્મક કથન છે. ‘ચગદાઈ ગયેલી મોસંબી’માં નાયકને પોતાનું હૃદય દેખાય છે જે પ્રણયમાં મળેલી નિષ્ફળતા સૂચવે છે. ‘સિવાયું’ એ કાવ્યાત્મક લઘુકથા છે. ‘બટન-બદન’નો શબ્દપ્રયોગ વ્યંજનાને ધારદાર બનાવે છે. આ લઘુકથા જાણે વેદનાનું કાવ્ય છે. ‘બાવળ’ પણ ઊર્મિસભર કથા છે. કથાનાયકની અતીતની સફરમાં બાવળ સાથે સંતુડી પણ છે. બાવળ તો પ્રતીક બની રહે છે, સંતુડીને યાદ કરવામાં. ઊંડી અસર મૂકી જતી આ લઘુકથા ભગીરથમાં બેઠેલા નિબંધકારને પણ આવૃત્ત રાખતી નથી.

ગ્રામ્યજીવન, પશુ-પક્ષી, ખેતર ઇત્યાદિને આલંબન બનાવીને ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટે લઘુકથાનું સર્જન કર્યું છે ત્યાં ક્યારેક વ્યંજનાથી મન આળું થઈ જાય છે તો ક્યાંક ભાવ બોલકો બનીને કથાને કળાકૃતિ બનાવવામાં આડ ઊભી કરે છે. પ્રત્યેક સર્જકે ભાવની નદીને વહેતી રાખવા સાથે એને સંયમિત રાખવી પણ આવશ્યક છે. સંખ્યાના લોભમાં ન તણાયા હોત તો ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ કેટલીક નમૂનેદાર લઘુકથાઓ દ્વારા આ સ્વરૂપને રળિયાત બનાવી શક્યા હોત. છતાંય આ સંગ્રહની લઘુકથા ભગીરથને લઘુકથાકાર તરીકે સ્થાપિત કરવા માટે સક્ષમ તો છે જ.

બાલકથાકાવ્યોની અનેરી સૃષ્ટિ | નટવર પટેલ

[સસ્સાભૈ અને સોનપરી : રમેશ ત્રિવેદી, રન્નાદે, ૨૦૦૩, અમદાવાદ, પૃ. ૨૮+૮, કિં. રૂ. ૩૬.]

બાળસાહિત્યમાં કેટલાક સર્જકો લખે છે ઓછું પરંતુ એમના પ્રદાનથી બાળસાહિત્ય

ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ બને છે. એવા સર્જકમાં એક નામ છે કડીનિવાસી લઘુકથાસર્જક રમેશ ત્રિવેદીનું. એમના બાળસાહિત્યથી બાળવાચકોની અપેક્ષાઓ પરિપૂર્ણ થતી લાગે છે.

ગુજરાતી બાળકવિતામાં બાલકથાકાવ્યો ઓછાં લખાય છે. વળી, જે લખાય છે તે સરળ, બાળભોગ્ય અને અંતમાં ચમત્કૃતિ સર્જે તેવાં ઓછાં હોય છે. રમેશભાઈ અહીં આ પ્રકારનાં સત્તર બાલકથાકાવ્યોનો રસથાળ લઈ હાજર થયા છે. તેમાંનું વિષયવૈવિધ્ય ઊડીને આંખે વળગે તેવું છે. અહીં ‘કીડી અને વંદો’ છે તો ઉંદર અને બિલ્લી પણ છે.

બાળકાવ્યોમાં કવિને અનુપ્રાસો તથા લય હાથવગાં છે.

સસ્સાભૈ તો પેન્ટ પહેરે, પહેરે ઉપર કોટ,

એક દિવસ એ દરિયે પહોંચ્યા લૈને નાની બોટ. (પૃ. ૨)

તો વળી, આ જુઓ :

‘મમ્મી, મમ્મી !... પિન્ડુડાએ ખેંચી મારી ચોટી,

બોચી પકડી મુક્કી મારી, પેટમાં ગૈ લખોટી.’ (પૃ. ૭)

કથાગીતો હોવાથી કેટલીક રચનાઓ લાંબી થઈ છે, છતાં બાળકોને તે ગમશે, કારણ કે તેની રજૂઆત સહજ અને સરળ છે. તેમાં રમૂજ વર્ણનો છે. ને વળી, સંવાદો પણ ખરા. ‘જૂદાને કોણ આપે દાદ ?’માં ગોપાલ અને ખેડૂતો વચ્ચેનો આ સંવાદ જુઓ :

ઉતાવળા સહુ બોલે બોલ :

‘ક્યાં છે વાઘ ? મોઢું ખોલ !’

ગોપાલભૈ તો એવા હસે,

માથું ખણતાં થોડા ખસે.

‘શાનો વાઘ ને શાની વાત ?

આ તો કેવળ છે ઉઘમાત.’ (પૃ. ૫)

બાળકથામાં એકાદ પંક્તિનું આવર્તન પણ નાદમાધુર્ય ઊભું કરે છે. ‘છોટ્ટુ, મોટ્ટુ ને બંદર’ બાળકાવ્યમાં ‘વાહ ભૈ વાહ કેવી મજા !’ પુનરાવર્તન પામે છે, પણ તે પુનરાવર્તન બાળવાચકોને ગમે તેવું છે.

જાણીતા કવિ રમણલાલ સોની કહે છે કે બાલકથાકાવ્યમાં કેવળ વર્ણન હોય તે ન ચાલે, વિનોદ સાથે કશું નક્કર, મૂલ્યોનો પુરસ્કાર કરે તેવું તત્ત્વ પણ હોવું જોઈએ. એ વગરની બાલકથા કેવળ કથા બની રહે છે. અહીં રમેશભાઈનાં આ કથાકાવ્યોમાં આપણને આવું કશુંક નક્કર તત્ત્વ જોવા મળે છે. જેમકે ‘કીડી અને વંદો’ કથાકાવ્યમાં વંદાના ગંદાપણા સામે કીડીનું ચોખ્ખાપણું મૂકીને કવિએ બાળકોને ચોખ્ખાઈનો મહિમા સમજાવ્યો છે. એ જ રીતે ‘સસ્સાભૈ અને સોનપરી’માં સાહસ છે, તો ‘કેવા મજાના ઉંદર રે’માં રખડપટ્ટીનો આનંદ વ્યક્ત થાય છે. દરેક રચનામાં આવું સત્ત્વરૂપી તત્ત્વ જોવા મળે છે. આ બાબત આ કથાકાવ્યોને સફળતા ભણી દોરી જાય છે.

ટૂંકમાં કહીએ તો આ ૧૭ રચનાઓ બાલદોસ્તોને ગમશે. એટલું જ નહીં, પરંતુ એમાંનાં પાત્રોની જેમ હોશિયાર, બહાદુર, ચોખ્ખાં, સતર્ક થવાની પ્રેરણા પણ પૂરી પાડશે. રમેશભાઈના આ સંગ્રહને હું સહર્ષ આવકારું છું.

અણસ્પર્શ્યા પ્રશ્નોની બાળકવિતાઓ | નટવર પટેલ

[ના ના કરતા હા હા કરતા : ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ', પ્રકા. લેખક પોતે, ૨૦૦૪, પૃ. ૩૦+૬, કિં. રૂ. ૩૬/-]

ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ' અહીં બાળકો માટે ૨૮ રચનાઓ લઈને આવ્યા છે. આ એમનો ત્રીજો બાળકાવ્યસંગ્રહ છે. રચનાઓ પર નજર કરતાં બે-ત્રણ બાબતો ખાસ નજરે ચડે છે. આ રચનાઓમાં કવિએ અંગ્રેજી શબ્દોનો સુંદર વિનિયોગ કર્યો છે.

‘મમ્મીનો વાયોલેટ રૂસ,
પપ્પાય થઈ ગયા ફેશ’ (પૃ. ૮)

બીજી વાત એ કે કવિએ અહીં હિંદી-ઉર્દૂ શબ્દો પણ, પ્રાસ ન તૂટે એ રીતે પ્રયોજ્યા છે; જેમ કે

‘ભરૂચ, ખંભાત જૂની શાન,
ઇતિહાસની જે પહેચાન. (પૃ. ૪)

ને ત્રીજી બાબત જરા ગંભીર છતાં વાસ્તવિક છે. કોમી દાવાનળ ભભૂકી ઊઠે ત્યારે બાળકના મનમાં ઊડતા અનુત્તર રહેવા સર્જાયેલા પ્રશ્નોને કવિએ અહીં બાળરચનાઓમાં ઢાળ્યા છે. એક બાળક એના પપ્પાને પૂછે છે :

‘ફરી દુકાનો તૂટી ને ફરી ઘરો બળ્યાં છે,
પપ્પા ! આજે શું થયું રસ્તા સૌ સૂના છે ? (પૃ. ૧૭)

સ્કૂલમાં તો ટીચર કહેતી આપણે સૌ ઇન્સાન,
મમ્મી ! પછી હું હિન્દુ કેમ ? ગની કાં મુસલમાન ? (પૃ. ૧૮)

આ જ કાવ્યમાં કવિએ અંતિમ ચરણમાં જે કટાક્ષ કર્યો છે તે હૃદયસોંસરવો ઊતરી જાય એવો છે :

ઘર સૌ બાળે, લૂંટે દુકાનો, માણસને પણ મારે,
ટીવી પણ એવું જ બોલે, એવું પેપર છાપે;
સાઈનબોર્ડ પર તો લખ્યું છે આપણો દેશ મહાન ! (પૃ. ૧૮)

સાંપ્રત સમાજને બાળનજર જે રીતે જુએ છે તે વાત કવિએ અહીં સહજ રીતે મૂકી છે, છતાં એની અસર જેવીતેવી તો નથી જ. ‘ના ના કરતા...’ કવિ જે કહેવું છે તે કહી દે છે. આવી પાંચેક રચનાઓ આપણને અહીં મળે છે.

અન્ય રચનાઓમાં કવિએ વિષયવૈવિધ્ય ખેડ્યું છે. અહીં કીડી, પોપટ, સફરજન, નારંગી, બંગલો, ઉંદર, ભમરડો, કાગળની હોડી વગેરે પર રચનાઓ મળે છે. કોઈ કોઈ રચનામાં કવિ માત્ર માહિતી આપવામાં ઇતિશ્રી માને છે, તેથી કવિતામાંથી કશુંક છટકી જતું લાગે છે. તો વળી કેટલી રચનાઓ સહજ રીતે જ સારી બની છે. ‘ચાંદામામા કેવા પ્યારા’, ‘મુન્ની રમતાં શીખી ગઈ’, ‘ઉંદરનું ચાલે છે રાજ’ વગેરે આવી રચનાઓ છે. કવિની કલમ પર હિંદુ-ઉર્દૂની અસર વર્તાય છે. અહીં જહાન, શાન, પરચમ, સફર, ધડકન, દૂમ, ખુશહાલી વગેરે શબ્દો જોવા મળે છે. જોકે ક્યાંક ક્યાંક આ શબ્દો અનુપ્રાસ જાળવવામાં ઊણા ઊતરે છે. ત્યાં ગુજરાતી શબ્દોની અપેક્ષા રહે છે. આમ કરવાથી વધારે બાળવાચકો રચનાનો આનંદ જાતે માણી શકે.

પાને પાને ચિત્રો જોવા મળે છે, જે કાવ્યને સમજવામાં સહાયક બને છે. છતાં બધાં ચિત્રો ઉત્તમ ન કહી શકાય. ચિત્ર વગર પણ બાળક પોતાની કલ્પનાથી નવું ચિત્ર ઊભું કરી કાવ્ય માણી શકે છે.

અહીં વિરામચિહ્નો, જે જરૂરી છે તે પણ અમુક રચનામાં જોવા મળતા નથી. ‘દેશનો પરચમ ત્રિરંગો’ અને ‘નારંગી’ કાવ્યમાં કવિએ ‘પરચમ’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે, જે ગુજરાતી બાળવાચકને સમજવો અઘરો પડે તેમ છે. કેટલીક પંક્તિઓ સ્પષ્ટ થતી નથી. જેવી કે

બિલ્લીમાસીથી છે વેર
આંક છે ઇકોતેર. (પૃ. ૧૫)

શુદ્ધ હો લાગણીઓ હવામાં
એવા ચાસોને છાતીમાં ભરીએ. (પૃ. ૨૮)

ગણિત વિના હેપારી દુનિયા
બાળકોની પ્યારી દુનિયા. (પૃ. ૬)

કવિ પાસે કલ્પનોહ્યન છે, બાળદષ્ટિ છે, ને તેથી અપેક્ષા રહે છે કે કવિ હજી પણ ઉત્તમ બાળરચનાઓ આપશે.

વિષય, સ્વરૂપ અને પ્રયોગના ત્રિભેદે કાવ્યત્વ | રાજેન્દ્ર પટેલ

['શબ્દમુદ્રિકા' : હસમુખ રાવલ, પ્રકાશક : હસમુખ રાવલ, બી-૪૦૮, બંધન, અંકુર, અમદાવાદ-૧૩, પ્ર.આ. ૨૦૦૫, પૃ. ૯૬, કિં. રૂ. ૬૦]

આનાથી તો છો ને....

છો ક્યાઈ જાય...

જોડાણ જ,

.....

ઘરરર.... ઘરરર...

ચાલુ છે

ડાયલટોન....

૧૯૭૧થી શરૂ થયેલી કવિ હસમુખ રાવલની કાવ્યયાત્રા પહેલાં પરંપરાના રંગે રંગાઈ, પછી લાંબા પરચીસ વર્ષના વિરામ બાદ, અનુઆધુનિક ગાળામાં આધુનિક કાવ્યચેતનાના સ્પર્શ સાથે ફરીથી જોડાઈ. જુદાં જુદાં કાવ્યસ્વરૂપોમાં તેમનું સર્જન પાંગરે છે. સંવાદકાવ્યો(Narrative Poetry)માં કાવ્યતત્ત્વ અનેરી રીતે આકારિત થાય છે. પોતાની જાતતપાસથી બિન્ન કવિ, પ્રખર આત્મતિત્તિક્ષા માટે કહી દે છે : છો ક્યાઈ જાય... જોડાણ જ... પરંતુ આમ કહી કવિની સંવેદના વધુ તીવ્ર બને છે અને ‘સ્વ’ચેતના એક અનુસંધાન માટે તલસે છે... તેનું ઈંગિત... ‘ડાયલટોન ચાલુ છે’થી વ્યક્ત થાય છે. ફરીફરીને પ્રવૃત્ત થવું, પાંગરવું અને અવ્યક્તને વ્યક્ત કરવા મથતા રહેવું, એ આ કવિની નિજી મુદ્રા છે અને તેના

ફલસ્વરૂપે આપણને 'શબ્દમુદ્રિકા' નામનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ લાધે છે.

આ કાવ્યસંગ્રહમાં પસાર થતાં લાગે છે કવિને મન શબ્દ સાધન છે. તેને અલગ અલગ રૂપે આવિષ્કાર કરવાની કવિની મથામણ નોખી છે, તે કાવ્યસ્વરૂપના જુદા જુદા પ્રયોગ દ્વારા દષ્ટિગોચર થાય છે. મહાન સાહિત્યકાર પાસ્તરનાક કહેતા, "In art the man is silent and the image speaks." આ કાવ્યસંગ્રહમાં કાવ્ય દ્વારા, ચિત્રો દ્વારા, ધ્વનિ દ્વારા કવિ પોતાની સંવેદના પ્રગટાવવા જુદા જુદા પ્રયોગો દ્વારા મથ્યા છે. આવા 'સ્કેચીસ' – શબ્દરેખાંકનો વચ્ચે મૌન અર્થ આસ્વાદ્ય બને છે. ઘણાં કાવ્યોમાં બે ચિત્ર દ્વારા, બે શબ્દ વચ્ચેનું મૌન અને તેની પછીતની ધૂંધળી દશ્યાવલીઓ, ઊડીને આંખે વળગે તેવી છે.

શાંત, સરળ, સાલસ પ્રકૃતિના આ અંતરમુખી કવિનો પ્રથમ તબક્કો ૧૯૭૧થી ૧૯૭૪ બચુભાઈ-સુંદરમ્ની હૂંફમાં, માર્ગદર્શનમાં શરૂ થાય છે. પ્રચ્છન્નપણે વાવેલાં એ કાવ્યબીજ ૨૦૦૦થી આજ સુધી બુધસભામાં ધીરુભાઈ પરીખ અને શનિસભામાં ચિનુ મોદી, લાભશંકર ઠાકરના સાંનિધ્યમાં અંકુરિત થયાં છે. 'શબ્દમુદ્રિકા' કાવ્યસંગ્રહમાં કવિ હસમુખ રાવલના ચાર પ્રવાહ ધ્યાનાકર્ષક છે.

(૧) વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપનું વિશિષ્ટ એકીકરણ (Fusion) (કવિતામાં નાટ્ય અને વાર્તાતત્ત્વો અને સંવાદનો વિનિયોગ. મૂળે હસમુખ રાવલ એક અચ્છા વાર્તાકાર અને નાટ્યકાર છે.) (જોવા જેવું નાટક / વાત લીલા)

(૨) નાવીન્યપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ (દા.ત. ટેલિફોન કાવ્યો / બે પગ)

(૩) પ્રયોગાત્મકતાનો સમતુલ્ય વિનિયોગ (વાત લ્યાં કોણ માને ? / ખર્તા સિક્કા જેવો)

(૪) કાવ્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં કામ (ગઝલ, ગીત, પરંપરિત છંદ અને અછંદાસ કે ગદ્યકાવ્યમાં).

કોઈ પણ સર્જકનું કર્મ છેવટે તો કશુંક 'જોઈને' કશુંક 'કહીને' તેનું પ્રયોજન, કેવળ કશુંક 'જાણવાનું' હોય છે. તેથી જ કદાચ Auden જેવા મહાન કવિ કહી ઊઠતા હશે : How can I know what I think till I see what I say ?" આ પ્રક્રિયા જેટલી સંદિગ્ધ તેટલી આસ્વાદ્ય.

આખર

બે પગ તો છે બિચારા

એકલા અટૂલા

પ.....ડ...ત્તાં... ઊ...ઠ...ત્તાં...

ઉ...ભ...ય... ઊભા થઈ...

અથવા 'વાત-લીલા' કાવ્યમાં પંચમહાભૂતની વચ્ચે વલોવાતી કવિસંવેદના આમ સ્ફુટ થાય છે : ચાલી જતી ગાડીય તે, છુકછુક નહીં, સીટી નહીં, ચાલે જતી દોડે જતી. છુક...છુક નહીં, સીટી નહીં, – ના ઇંગિત ચાલી જતી, દોડે જતી ગતિમાં સ્થગિત દશાનું દશ્ય-શ્રાવ્યગત કલ્પન છેવટે અગતિમાં પરિણમી પ્રચ્છન્ન વેદનાનો અનુભવ કરાવે છે.

વળી ગઝલ, ગીત અને પરંપરિત છંદમાંય કવિનું કાઠું પ્રગટ્યું છે. કદાચ એક પ્રવાહમાં કવિ તણાયા હોત તો વધુ સારું કે કેમ ? તે વિચાર અસ્થાને નથી. કેટલીક સુંદર કાવ્યપંક્તિઓ જોઈએ :

ત્યાં ચાંચ ચણ તે પણ મારી, નભ પાંખ ઊડે તે પણ મારી
તે પિચ્છ ખરે તે પણ મારું, ...રે...પંખી આખું મારું છે.

વિશ્વ સાથે ઐક્યની આ પરમ અનુભૂતિ પાછળનો શબ્દરવ અને અર્થમાધુર્ય કોઈ પણ ભાવકના મનનો કબજો લઈ લે તેવાં છે.

અતીતરાગ વચ્ચે ઊર્મિલ અભિવ્યક્તિ દ્વારા, જીવનમાં વ્યંજિત વિષાદો, 'ભીંજવે' જેવાં ગીતોમાં સહજ વ્યક્ત થાય છે. કોઈ પણ ઉંમરની, કોઈ પણ કક્ષાની વ્યક્તિને આ કાવ્ય 'ભીંજવા' માટે સક્ષમ છે. આધુનિક સંવાદકાવ્ય રચતાં કવિની આંતર-ચેતના કેટલી ઋજુ છે તેનું દર્શન આખા કાવ્યમાં દરેક પંક્તિમાં દેખાય છે.

ત્રીજો વરસાદ થાક્યા સૂરજને ઘાટ

ઘેરો ઘેરો અંધાર ઝીણું વરસે

એક દીવો ડૂલ્યો, બીજો ડૂલ્યાની વાટ

એમ ઝાંખેરી આંખ થોડું થરકે.

મૃત્યુના ઓછાયાને, Agingની પ્રક્રિયાને 'અંધાર ઝીણું વરસે'ની સાથે 'આંખ થોડું થરકે'ની વચ્ચે દીવો બૂઝવાની ક્ષણે મૂકી કવિએ સંવેદનશિલ્પ કંડાર્યું છે. તે ભાવકને સાંગોપાંગ ભીંજવે તેમ છે.

વળી પરંપરિત છંદમાં રચાતા કાવ્યમાં પણ તેમનો વિશિષ્ટ અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે. વર્ણથી વ્યંજના સુધીની યાત્રા જોવા મળે છે; જેમ કે

આકાશે રવિ રોજ જે ધધખતો તેવો જ આજે ધખે,

દીસે નીડ નહીં, ન મોર-ચકલાં, ડાળીય તે ક્યાં રહી ?

'ડાળીય તે ક્યાં રહી ?' કવિકર્મનો નમૂનો ઉનાળાના સૂકાભક દિવસ જેવું મન કેટલા ઘેરા વિષાદને રંગે રંગાયેલું છે તે વ્યક્ત થાય છે. કે પછી

અને હું પાકીટે

પચ્યા સિક્કા જેવા સૂનમૂન કિતાબો ચગળતો

-માં આધુનિક કલ્પન 'પાકીટ' અને 'સિક્કા' સાથે 'સૂનમૂન કિતાબ' મૂકી વ્યંજિત અર્થસઘનતા જોઈ શકાય તેમ છે.

દીવા-સમે હરખતાં ઘર-ગામ પૂછે :

'આયો ભલો ! પણ ભિયા, ચમ ચોંકવાયો ?

તળપદી બાની અને વાર્તાઘટક સાથે છંદ-પ્રાસનું આયોજન આ કવિની વિશિષ્ટ છબિ છે.

આ જ રીતે ગઝલમાં પણ વિશિષ્ટ અર્થ સ્પંદિત કરવાની ક્ષમતા દેખાય છે.

પકવી કાચું ચામડું ને તે ધોઈ છાપ

હું તો કેવળ ઢોલકી તું મંગલમય થાપ.

◆

હતી દારિકા એ હજુ એની એ છે;

એ ટોળાં, એ પથ્થર અને છે સુદામો.

●
ઝાડું હવે ઠગવું નથી
મારે મને મળવું નથી.

●
ભીંતોથી બાકોરાં મોટાં
ક્યાં લગ તાળાં વાસી વાંચું.

●
આખર તો આ ગ્રૂપ ફોટામાં
વચ્ચે શ્રીમુખ ભાદર-ભીંડું.

આ કવિમાં બે ચેતના એકીસાથે સંક્રાંત છે. એક ગ્રામ્યચેતના તેના અતીતને લઈને આવી છે. બીજી આધુનિક ચંત્રચેતના ધ્વનિત થઈ ઊઠે છે. બંનેમાં કવિની 'નેરેટિવ પોએટ્રી'ની હથોટી અનેરી છે. 'અંતિમ દર્શન' કાવ્યમાં...

કાલે હવે
છાતી ઉપર કપચી જડાશે
ને ઉપર કાળું કફન.

વતનનો, આવો કાયાકલ્પ વાસ્તવમાં વ્યક્તિમાં થતા અનિચ્છનીય પરિવર્તન જેવો ભાસે છે. અને તે આમ બને છે -

હસમુખને મળવા દિનરાત જાગું
અને
નગરના ફોનેફોન જગાડું છું.

....
ભૂખ્યાં ડાંસ ટેરવાં ચગળે જતાં
ડાયલ... ડાયલ... ડાય...

ત્રીજી વાર ડાયલ લખવાને બદલે ડાય... રાખી, વ્યંજિત ચિત્કાર વધુ તીવ્ર બનાવે છે. આ સંસ્કૃતિની ઉપરતળેની પ્રક્રિયાની વેદના શબ્દચિત્ર દ્વારા વધુ ઘનીભૂત થાય છે. વળી કાવ્યે-કાવ્યે કેટલાંક કલ્પન બેનમૂન છે; જેવાં કે

'યુવા વિધવાની સ્વગતોક્તિ'માં

ઘાસલેટિયા વાતાવરણમાં
ગૂંગળાતાં ટેરવાં

●
બપોરની સોય
મૌનનો દોરો લઈ

●
પાંદડાં ખરવાથી
ઓછો કંઈ આંબો ખરી પડે છે !

●
શમણાનાં બોર પણ ચાખી શક્તી નથી.

'ખેતરમાં' -

- બસ, ફૂક ઝીણી પાથરું તારી ઉપર

'એક કાવ્ય' -

સારસીના ટહુકાની આંખમાં
મોતી થઈ ઝગતું ખેતર

આવી અનેક કાવ્યપંક્તિઓ વાચકને મંત્રમુગ્ધ કરી દે છે. પરંતુ શબ્દમુદ્રિકામાં અનેક સ્વરૂપો, અનેક બાની, અનેક અર્થછાયા વચ્ચે કવિકર્મ વહેંચાય છે. ત્યારે કવિએ કોઈ એક સ્વરૂપને વધુ સઘન રીતે, કોઈ એક ચેતનાને વધુ પ્રમાણમાં સેવી હોત તો કદાચ કાવ્યતત્ત્વના આરોહ-અવરોહમાં 'અવરોહ' આવત નહીં. ક્યારેક સાંપ્રતમાં સર્જાતા સર્જનનો કેટલોક પડઘો કવિ-ચિત્તમાંથી એવો ને એવો, ક્યાંક ને ક્યાંક પ્રગટ થાય છે ત્યારે કવિની Awarenessની ઘટી જતી માત્રા તરફ નજર થાય છે. સાહિત્ય અકાદમીએ ૭૨ કાવ્યો પ્રગટ કરવાની પરવાનગી આપી હતી છતાં કવિએ તેમાંથી ૫૪ કાવ્યો જ પ્રગટ કર્યાં. જેમાં છેલ્લે 'સોનેટમાલાગુચ્છ'ને શ્રી સિતાંશુભાઈ અને શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલા જેવા વિદ્વાનોની નજર તળે કરાવેલાં અને પછી જ કાવ્યસંગ્રહમાં સામેલ કરેલાં. તે જાણ્યા પછી ચોક્કસ લાગે 'શબ્દમુદ્રિકા' કાવ્યસંચય લઈને આવતા આ શક્યતાઓથી સભર કવિ કાલે સવારે ઊઠીને અવનવાં શબ્દશિલ્પ લઈને આવે તો કહેવાય નહીં.

Joseph Conard's સાહિત્ય, સાહિત્યકાર અને ભાવક માટે પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરતાં કહે છે : "to make you hear, to make you feel - it is, before all to make you see. That and no more and it is everythings."

'શબ્દમુદ્રિકા' કાવ્યસંગ્રહમાંથી પસાર થતાં, કેટલીક જગ્યાએ આ વાતની પ્રતીતિ થાય છે, તે નાનીસૂની ઘટના નથી.

દૃષ્ટાંતકથાઓ | વિષ્ણુ પાઠક

[દૃષ્ટાંતકથાઓ : રમણ મહર્ષિ, ભાવાનુવાદ-સંકલન : મહેશ દવે, ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ પ્રા.લિ., અમદાવાદ, પ્ર.આ. ડિસેમ્બર ૨૦૦૩, પૃ. ૮૧, કિં. રૂ. ૪૦/-]

સુંદર ભગવા રંગનું આવરણ અને એના ઝરૂખામાંથી ડોકાતો રમણ મહર્ષિનો સ્મિતસોહ્યો, નિર્દોષ ને અનાસક્ત ચહેરો, દૃષ્ટાંતકથાઓના પ્રકાશમય, આનંદમય જ્ઞાન-વિશ્વમાં પ્રવેશવાનું જાણે કે આમંત્રણ ન આપતા હોય એવું એમની દૃષ્ટાંતકથાઓની પુસ્તિકા પર દૃષ્ટિ પડતાં જ લાગે !

"વેદો ઈશ્વરની વાણી છે, એવું તે કંઈ હોય ?" કોઈ ભક્તની આવી શંકાના સમાધાન માટે મહર્ષિ આનો શબ્દાર્થ ન લેતાં એનો મર્મ સમજાવવા પોતે જ કરેલા શંકરાચાર્યના 'આત્મબોધ'ના અનુવાદનું તથા જયદેવે રચેલા ભાગવતનું પ્રમાણ આપે છે. પોતે અનુવાદ કરતા

હતા ત્યારે ‘આત્મબોધ’ના શ્લોકોનો તમિળ અનુવાદ તેમને દેખાતો ને પોતે લખી લેતા ! ભગવાન વિષ્ણુએ જ જયદેવના હાથે ભાગવત લખાવેલું. ‘ઈશ્વર પ્રગટ કરે છે વાણી.’ આ બ્રહ્મવાણી સ્વયંપ્રકાશિત છે.

અપૌરુષેય વેદોનું ઋચાઓમાં નિહિત તત્ત્વજ્ઞાન-દર્શન, રમણ મહર્ષિની સહજ, સરળ, હૃદયસ્પર્શી દષ્ટાંતકથાઓ, આત્મબોધ-દષ્ટાંતકથાઓમાં અવતર્યું છે. આ જ્ઞાન નિર્દોષ, નિર્મળ અને નિર્બોજ છે, કારણ કે એમાં જરા સરખીય વ્યક્તિત્વના સ્પર્શની ગંધ નથી. મહર્ષિ તો જીવતા વેદરૂપ હતા. વેદોનો મર્મ તો જ્ઞાનીના હૃદયમાં હોય, નહિ કે એના શબ્દોમાં. આવી જ્ઞાનસભર, આનંદસભર કથાઓ વ્યક્તિને ખરેખર નિર્બોજ કરે છે. મને તો લાગે છે વેદની ઋચાઓને પણ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, રમણ મહર્ષિ કે ઓશોની દષ્ટાંતકથાઓમાં વહેવાનું ગમે ને એમાં પોતાનુંય ગૌરવ જળવાય.

આ દષ્ટાંતકથાઓ ઉપનિષદનું અમૃત છે જેની મહર્ષિ પ્રગટ પરમમૂર્તિ છે. તેઓ તિરુવણ્ણમલ્લૈ-રમણાશ્રમમાં જ રહેતા ને જે ભાવિક ભક્ત ત્યાં જાય તેમને મોટે ભાગે મૌનથી બોધ આપતા.

એક ભાવિકે મહર્ષિને સલાહ આપી કે પહેલાંના જમાનામાં મુનિઓ યાત્રા કરતા ને વ્યાખ્યાનો દ્વારા લોકોને બોધ આપતા. આપ પણ બહાર ફરીને બોધ આપો તો ઘણા લોકોનું કલ્યાણ થાય. ‘શિષ્યસ્તુ મૌનમ્ વ્યાખ્યાનમ્’ની રસમય કથા દ્વારા મહર્ષિ સમજાવે છે કે શાન્તિથી એક જગાએ બેસી મૌન દ્વારા પણ બોધ આપી શકાય. સામાન્ય રીતે એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે સાધુ, સંન્યાસીઓ, જ્ઞાનીઓ ગંભીર, ભારેખમ મુખમુદ્રાવાળા, જરા શુષ્ક ને રુક્ષ હોય છે. તેઓ તો હસેય નહિ. પણ ‘લસણના ગુણ-અવગુણ’ અને ‘ખોવાયેલો દસમો સાથી’ – આ બે દષ્ટાંતકથાઓમાં મહર્ષિ આપણી માન્યતાને રદિયો આપે છે. આ બે કથાઓમાં જ્ઞાનીની મરમી હાસ્યરસવૃત્તિનું દર્શન થાય છે.

“લે વાંચ, નગમ્મા, આમાં લસણના ગુણ-અવગુણ વર્ણવ્યા છે;” આમ કહી હસતાં હસતાં મહર્ષિએ ‘ગૃહલક્ષ્મી’નો અંક તેને વાંચવા આપ્યો. પછી લસણને અમૃતરૂપ શા માટે કહે છે એ માટે સમુદમંથનની વાત કરી. મોહિની સ્વરૂપે ભગવાન અમૃત વહેંચતા હતા ત્યારે એક અસુર અમૃત પી ગયો. એને ગળે અમૃત ઊતરે એ પહેલાં જ એનું મસ્તક કપાયું ને અમૃતનાં ટીંપાં ભોંય પર પડ્યાં. એમાંથી લસણનો છોડ થયો. અસુરનો સ્પર્શ થયો હોવાથી લસણમાં તામસી ગુણ પેસી ગયા, એટલે સંસારીઓ માટે તો સારું પણ સાધકો માટે નુકસાનકારક એમ સમજાવે છે.

દસ મૂર્ખાઓની ભારે રમૂજકથા છે. કાખમાં છોકરું ને મા શોધાશોધ કરી દુઃખી થાય. ગળામાં હાર પહેર્યો હોય ને સ્ત્રી ખોવાયેલો માની રડારોળ કરે. તેવી જ રીતે દસ જણા માને છે કે નદી પાર કરતાં એમનામાંથી એક ડૂબી ગયો, ખોવાઈ ગયો. પોતાને ગણવાનું ભૂલી જઈ અન્ય નવને ગણી દુઃખી થાય છે. એમના દુઃખનું કારણ છે એમનું અજ્ઞાન-ભ્રમ. આપણે પણ આમ જ આપણે ‘આત્મા’ હોવા છતાં, એની શોધ કરીએ છીએ. આપણે ખોવાયા નથી, માત્ર આપણું સ્વરૂપઅજ્ઞાન જ આપણા દુઃખનું કારણ છે.

“પલાંઠી વાળીને બેસો. મહર્ષિની સામે લાંબા પગ કરીને ન બેસાય. વિવેક જાળવો.” કોઈ ભાવિકે એક અમેરિકન મહિલાને કીધું, ત્યારે મહર્ષિએ આવા આગ્રહની ના કહીને પોતે

પણ સંધિવાનો દુઃખાવો હોવા છતાં, પરાણે પલાંઠી વાળી બેઠા. તેઓ પણ પગ લાંબા કરીને બેઠા હતાને !

ભક્ત આભો બની ગયો. મહર્ષિ (અરુણાચલ શિવ) કહે છે : “આવી જ ઘટના પાર્વતીએ કેલાસમાં એક વૃદ્ધને શિવજી સામે પલાંઠી વાળીને બેસવા આજ્ઞા કરી ત્યારે બનેલી. વૃદ્ધના જે દિશામાં પગ ફેરવે ત્યાં શિવજી ! પાર્વતી ભોંઠા પડી ગયાં. ‘સ્વામી તો સર્વત્ર છે’ ને ?” ભક્તનો ભાવ જુએ છે ભગવાન. એની પ્રીતિ-ભક્તિથી ભગવાન રીઝે છે. ભક્તિ તો ભીતરની વસ્તુ છે; બહારનો દેખાવ કે આડંબર નથી.

શ્રીકૃષ્ણના દાખલાથી સમજાવે છે કે જીવનમુક્તના બહારના વર્તનથી તેનું માપ ન કાઢી શકાય. જીવનમુક્ત જગતમાં છે, છતાં પણ જગતનો નથી. તે આત્મામાં જ રમણ કરે છે. જળકમળવત્ રહી તે લોકકલ્યાણ માટે જીવે છે. તે ભેદાભેદથી પર છે. તે અન્યના ભલા માટે જીવે છે. મૌન તેની વાણી છે. મૌન એ એક અપ્રાકૃત, અલૌકિક અવિરત વહેતી ધારા છે કરુણાની, જે સકળ બ્રહ્માંડનું કલ્યાણ કરે છે. એક માત્ર ચેતના, આત્મા ‘હું’ એ જ સત્ય છે ને ‘હું’ ને તું’ના ભેદ ખોટા છે. આવું ગહન સત્ય સમજાવતી ગુરુ રીભુ અને શિષ્ય નિદાઘની સુંદર ને રસપ્રદ કથા છે. જાદુ, સિદ્ધિ, ચમત્કારો દેખાડો કરવાની ચીજ નથી. તે જ રીતે ધર્મવૃત્તિ અને ભક્તિનું પણ જાહેર પ્રદર્શન ન શોભે. આત્મસાક્ષાત્કાર પછી પણ સિદ્ધિઓ મેળવી શકાય અને અન્યના લાભ માટે ઉપયોગ પણ કરી શકાય. આ માટે જિજ્ઞાસુઓને મહર્ષિ તેમના પ્રિય ગ્રંથ યોગવાસિષ્ઠમાંથી રાજા શિમિધ્વજ અને રાણી ચૂડાલાનું સુંદર દષ્ટાંત સંભળાવે છે. કઠોર તપ વિના આત્મસાક્ષાત્કાર ન થઈ શકે. આવું દઢપણે માનનાર રાજા શિમિધ્વજ રાજ છોડી જંગલમાં તપ કરવા ચાલ્યો જાય છે. આવી કર્મની જડતામાં ફસાયેલા રાજાને ચૂડાલા યોગસિદ્ધિનો ઉપયોગ કરી આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવે છે ને રાજા ફરી રાજ્યની ધુરા સંભાળે છે.

મહર્ષિની દષ્ટાંતકથા ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં તરણા ઓથે છુપાયેલા ડુંગર (પરમસત્)નું દર્શન કરાવે છે. વાણીથી પર, મનથી અગોચર એવું જ્ઞાન અપૌરુષેય છે; પણ ‘એ’ પરમ કરુણામય એવા ઋષિની વાણીમાં છલકાતું જોવા મળે છે. સાધકો ને મુમુક્ષુઓ આવી નિર્દોષ અમૃતવાણીને સાંભળવા સદા આતુર ને ઉત્સુક હોય છે. આવી ચેતનવંતી વાણીમાં દષ્ટાંતનું કલેવર કરી ઈશ્વર જ પરમસત્યરૂપે પ્રગટ થતા હોય છે. શ્રી મહેશભાઈ દેવે ધન્ય છે, જેમણે આ દષ્ટાંતકથાઓનો આનંદ અનુભવ્યો છે; અને આપણા સૌ માટે એ આનંદ, દષ્ટાંતકથાઓનો ભાવાનુવાદ અને સુંદર સુરુચિપૂર્ણ ને કલાત્મક સંકલન ગુજરાતીમાં પુસ્તિકારૂપે આપણને મહાપ્રસાદરૂપે વહેંચે છે. એમની જ્ઞાનપિપાસા ને જ્ઞાની પ્રત્યેની જ્ઞાન-શ્રદ્ધા-ગ્રેમભક્તિને સલામ.

આવા સત્ત્વશીલ, આનંદપ્રદ સાહિત્યની ખૂબ જરૂર છે, સર્વત્ર વ્યાપક પ્રદૂષણયુક્ત આબોહવામાં જીવવાનું છે ત્યારે. ઘરમાં વસાવી, રોજ વાંચી માણવાનું નાનું નમણું પુસ્તક. આ કથાઓ નિરામયતા માટે મીઠું ઔષધ છે. આનંદ ને સુંદરતાનું વૃંદાવન છે. ગમે તે પાનું વાંચ્યો, સત્યનું અનાવરણ કરતી – લક્ષ્યવેધી બાણ જેવી – દષ્ટાંતકથા નજરે પડશે.

આવી દષ્ટાંતકથાઓ માનવકુળની મઝિયારી મિલકત છે. આવી દષ્ટાંતકથાઓની પરંપરાએ ભારતીય સમાજમાં નૈતિક, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને ટકાવી રાખ્યાં છે. આ રસાસ્વાદ તો એ કથાઓરૂપી ગંગામાંથી એક આચમન માત્ર છે. એમનું રસપાન કરવા તો એમાં અવગાહન કરવું પડેને ?

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

વિનોદિની નીલકંઠ જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને વિનોદિનીબહેન - મનુભાઈના પરિવારના સંયુક્ત ઉપક્રમે વિનોદિની નીલકંઠ જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે પરિષદપ્રમુખશ્રી કુમારપાળ દેસાઈના અધ્યક્ષપદે એક વ્યાખ્યાન-સમારંભનું આયોજન તા. ૫-૧-૨૦૦૭ના રોજ સાંજે કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં એમનાં સાહિત્યિક પ્રદાનનાં વિધિવિધ પાસાંઓ પર વિદ્વાન વક્તાઓએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. એ દિવસે બપોરે પરિષદભવનમાં 'કાશીનો દીકરો' ફિલ્મનો શો રાખવામાં આવ્યો હતો.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી નિર્વાણ શતાબ્દી નિમિત્તે

તા. ૬-૭ જાન્યુઆરી ૨૦૦૭ના દિવસોએ સાહિત્ય અકાદેમી (દિલ્હી) અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંયુક્ત ઉપક્રમે ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી નિર્વાણ શતાબ્દી નિમિત્તે 'ગોવર્ધનરામ' એ વિશે એક રાષ્ટ્રીય કક્ષાના પરિસંવાદનું આયોજન થયું હતું. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ મુખ્ય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. અન્ય બેઠકોમાં 'મારી દષ્ટિએ ગોવર્ધનરામ', 'ગોવર્ધનરામનો વારસો' તેમજ 'અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં નવલકથાનો આરંભ (૧૯મી સદી)' એ વિષયો પર મનનીય પ્રવચનો થયાં હતાં.

એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત

તા. ૨૦-૧-૨૦૦૭ના રોજ સવારે પરિષદ સંચાલિત એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિના ઉપક્રમે યોજવામાં આવેલી નાટ્ય-લેખન સ્પર્ધાના ત્રણ વિજેતાઓને જાણીતા કલાકાર / અભિનેત્રી શ્રી પ્રભાબહેન પાઠકના હસ્તે ઈનામોનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું, અને ૨૦-૨૧ જાન્યુ. '૦૭ એ બે દિવસો માટે યોજવામાં આવેલી એકાંકીલેખન શિબિરનું ઉદ્ઘાટન પણ થયું. ૪૪ બહેનો શિબિરમાં જોડાયાં હતાં. શ્રી સતીશભાઈ વ્યાસ, શ્રી અદિતિબહેન દેસાઈ તેમજ શ્રી હિમાંશીબહેન શેલતના માર્ગદર્શન હેઠળ બહેનોએ સતત બે દિવસ બેસી એકાંકીલેખનની તાલીમ લીધી અને દરેકે એક એક એકાંકીનું લેખન પણ કર્યું. તા. ૨૭-૨૮ જાન્યુ. '૦૭ શ્રી નૈશિલ મહેતાએ પસંદ થયેલા ૧૫થી ૧૭ એકાંકીઓને લક્ષ્યમાં રાખી તે રચનાઓની લેખિકાઓને મંચન સમયે કેવી કેવી પ્રયુક્તિઓ યોજી શકાય તેની સઘન તાલીમ આપી.

નવોદિત સર્જકો સાથે સંવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે યોજાતા 'નવોદિત સર્જકો સાથે સંવાદ' અંતર્ગત પરિષદપ્રમુખશ્રી કુમારપાળ દેસાઈની અધ્યક્ષતામાં કોલેજ-યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થી-સર્જકો દ્વારા કાવ્યપઠનનો કાર્યક્રમ તા. ૧૮-૧-૦૭ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે યોજાઈ ગયો. પારુલબહેન કંદર્પ દેસાઈએ સૌનું સ્વાગત કરીને રિલ્કેએ નવોદિત કવિઓને લખેલા

પત્રોમાંથી એક અંશનું પઠન કરીને કાર્યક્રમનો આરંભ કર્યો હતો. રાજેન્દ્ર પટેલે કાર્યક્રમની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. ૧૬ વિદ્યાર્થી-ભાઈબહેનોએ તેમની કાવ્યરચનાઓનું પઠન કર્યું હતું જેના વિશે જાણીતા કવિ અને પરિષદના ઉપપ્રમુખશ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકે આસ્વાદમૂલક ચર્ચા કરી હતી. ગીત, ગઝલ અને અછાંદસ - ત્રણેય માટે આવશ્યક તત્ત્વો કયાં તેની ઊંડાણભરી ચર્ચા કરી હતી. અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં કુમારપાળ દેસાઈએ સાંપ્રત ઘટનાને લગતી રચનાઓ થવી જોઈએ તેમજ રચના કરતી વખતે સર્જકની મનોવૃત્તિ કેવી કૌતુકપ્રિય હોવી જોઈએ તેની ચર્ચા કરી હતી. યુવાનોને દર મંગળવારે આવવા આમંત્રણ આપ્યું હતું. અંતમાં પારુલબહેને સૌનો આભાર માન્યો હતો. તા. ૨૩-૧-૦૭ના દિવસે નવોદિતો દ્વારા ગીત, ગઝલ, અછાંદસ રચના તેમજ વાર્તાનું પઠન અને તેને અનુષંગે ચર્ચા થઈ હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

● ફેબ્રુઆરીના બીજા અઠવાડિયામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે 'આત્મકથનાત્મક લખાણો' પર પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

● ફેબ્રુઆરીના છેલ્લા અઠવાડિયામાં

(અ) શ્રી દિલીપ ઝવેરી ઉશનસૂ વ્યાખ્યાનમાળાનું વ્યાખ્યાન આપશે;

(બ) 'રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યાન' અંતર્ગત ચોથું વ્યાખ્યાન યોજાશે;

(ક) શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવની રચનાઓમાંથી અંશોનું પઠન તા. ૧૩-૨-૨૦૦૭ના રોજ સાંજે ૬ વાગે શ્રી વિનોદભાઈ અધ્વર્યુ રજૂ કરશે.

● ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સ્વાધ્યાયપીઠ અને શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના સંયુક્ત ઉપક્રમે દાર્શનિક તત્ત્વચિંતક પંડિત સુખલાલજી સવા શતાબ્દી પરિસંવાદ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈના અધ્યક્ષસ્થાને યોજવામાં આવ્યો છે, જેમાં 'પંડિત સુખલાલજીનું તત્ત્વચિંતન' એ વિશે ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી, 'પંડિત સુખલાલજીનાં સ્મરણો' વિશે પ્રા. તારાબહેન ર. શાહ તથા 'પંડિતજીના જીવન વિશે ડૉ. ધનવંત શાહ વક્તવ્ય આપશે. કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી ઉદયન ઠક્કર કરશે. આ પરિસંવાદ ૧૭મી ફેબ્રુઆરી, બપોરના ૩.૩૦ વાગે મુંબઈના બાબુભાઈ ચિનાય સભાગૃહ (ઈન્ડિયન મર્યાન્ટ ચેમ્બર, ચર્ચગેટ સ્ટેશન સામે)માં યોજેલ છે.

● મુંબઈમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ભારતીય વિદ્યાભવનના સંયુક્ત ઉપક્રમે નવોદિત લેખકો માટેની કાર્યશિબિર. વક્તવ્ય ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી અને ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ. સંચાલન શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ. સ્થળ : ભારતીય વિદ્યાભવન સંકુલ, એસ. પી. જૈન ઓડિટોરિયમ, ૧૮ ફેબ્રુઆરી, સાંજે ૭.૦૦ વાગે. સ્વરચિત કૃતિઓના પઠન માટે લેખકો, કવિઓને નિમંત્રણ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે જાહેર કરેલ પારિતોષિક : ૨૦૦૪-૨૦૦૫

૧. સચ્ચિદાનંદ સન્માન પારિતોષિક (૨૦૦૪)
(૨૦૦૫)

ધીરુભાઈ પરીખ
ભોળાભાઈ પટેલ

૨. અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રક પારિતોષિક	નાથાલાલ ગોહિલ
૩. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા મહાનિબંધ પારિતોષિક	નૈમુનનિસા રફીયુદ્દીન કાઝી
૪. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા લલિતનિબંધ પારિતોષિક	ભરત મહેતા
૫. ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક	પ્રફુલ્લ રાવલ
૬. ઉશનસૂ પારિતોષિક	શનિમેખલા
૭. કાકાસાહેબ કાલેલકર પારિતોષિક (૨૦૦૪)	-
(૨૦૦૫)	મનસુખલાલ સાવલિયા
૮. ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ પારિતોષિક	ઉર્વીશ કોઠારી
૯. જ્યોતીન્દ્ર દવે હાસ્ય પારિતોષિક	ભરત પાઠક
૧૦. તખ્તસિંહ પરમાર પારિતોષિક	અશોક દવે
૧૧. દિનકર શાહ 'કવિ જય' પારિતોષિક	વિપાશા મહેતા
૧૨. દિલીપ ચં. મહેતા પારિતોષિક	શંભુપ્રસાદ જોશી
૧૩. દોલત ભટ્ટ પારિતોષિક	રાજેશ વ્યાસ
૧૪. નટવરલાલ માળવી પારિતોષિક પ્રથમ	દલપત ચૌહાણ
દ્વિતીય	ચિનુ મોદી
૧૫. પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા પારિતોષિક	હંસાબહેન પાઠક
૧૬. પ્ર. ત્રિવેદી પારિતોષિક	પ્રવીણ દરજી
૧૭. પ્રભાશંકર તેરૈયા પારિતોષિક	વિજય કે. સેવક
૧૮. પ્રિયકાન્ત પરીખ નવલકથા પારિતોષિક (૨૦૦૪)	કાલિન્દીબહેન પાઠક
(૨૦૦૫)	દલપત ચૌહાણ
૧૯. બટુભાઈ ઉમરવાડિયા પારિતોષિક	રજનીકાન્ત સોની
૨૦. બી. એન. માંકડ ષષ્ટિપૂર્તિ પારિતોષિક	પ્રવીણ પંડ્યા
૨૧. પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી પારિતોષિક	ઉષા ઉપાધ્યાય
૨૨. ભગિની નિવેદિતા પારિતોષિક (૨૦૦૪) પ્રથમ	રશ્મિનૂ મહેતા
દ્વિતીય	પોપટલાલ મંડલી
(૨૦૦૫) પ્રથમ	કાલિન્દીબહેન પાઠક
દ્વિતીય	પ્રજ્ઞા શાહ
૨૩. ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી પારિતોષિક	હર્ષિદા રામુ પંડિત
૨૪. ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ પારિતોષિક	બકુલા ઘાસવાલા
૨૫. મહેન્દ્ર ભગત પારિતોષિક	સ્મિતા ભાગવત
૨૬. રમણ પાઠક ષષ્ટિપૂર્તિ પારિતોષિક	ચંદ્રકાન્ત શેઠ
૨૭. રમણલાલ જોશી વિવેચન	-
પારિતોષિક	નીરવ પટેલ
	ધરમાભાઈ શ્રીમાળી
	નીતિન મહેતા
	હર્ષદ ત્રિવેદી

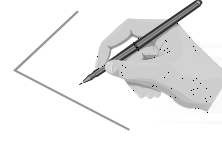
૨૮. રમણલાલ સોની (૨૦૦૪) પ્રથમ	જિતુ ત્રિવેદી
બાળસાહિત્ય પારિતોષિક દ્વિતીય	પ્રકાશ લાલા
(૨૦૦૫) પ્રથમ	કૃષ્ણ દવે
દ્વિતીય	વિજય સેવક
૨૯. રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી પારિતોષિક	નીતિન મહેતા
૩૦. રામુ પંડિત પારિતોષિક	શામજીભાઈ આંટાળા
૩૧. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી પારિતોષિક	સુધીર દેસાઈ
	જયંતિ પટેલ
૩૨. સદૃવિચાર પરિવાર પારિતોષિક	ભૂપત વડોદરિયા
૩૩. સુરેશ મજૂમદાર પારિતોષિક	રેણુકા શ્રીરામ સોની
	સુજ્ઞા શાહ
૩૪. હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ પારિતોષિક	રમણ સોની
૩૫. સર્વોદય આશ્રમ સણાલી પારિતોષિક	ભગવાનદાસ પટેલ
૩૬. ચંદ્રકાન્ત ન. પંડ્યા પ્રેરિત	
(‘પરબ’) પ્રકાશિત શ્રેષ્ઠ લેખ (૨૦૦૫)	જનક ત્રિવેદી
(૨૦૦૬)	ચિનુ મોદી
૩૭. ચિ. શિ. ત્રિવેદી ‘પરબ’ પ્રકાશિત ન્હાનાલાલ	ઉશનસૂ
રા. વિ. પાઠક શ્રેષ્ઠ કાવ્ય (૨૦૦૫)	જાતુષ જોષી
૩૮. ચિ. શિ. ત્રિવેદી ‘પરબ’ પ્રકાશિત ન્હાનાલાલ (૨૦૦૬)	દિલહર સંઘવી
રા. વિ. પાઠક શ્રેષ્ઠ કાવ્ય	કરસનદાસ લુહાર
૩૯. નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન (૨૦૦૫)	ભોળાભાઈ પટેલ
‘પરબ’ પ્રકાશિત શ્રેષ્ઠ નિબંધ (૨૦૦૬)	જયંતિલાલ દવે
૪૦. નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન (૨૦૦૫)	સુરેશ ઓઝા
‘પરબ’ પ્રકાશિત શ્રેષ્ઠ નવલિકા (૨૦૦૬)	પ્રવીણસિંહ ચાવડા
૪૧. ડૉ. બી. ટી. ત્રિવેદી ચર્ચાપત્રી પારિતોષિક	વી. બી. ગણાત્રા

વર્ષ ૨૦૦૪-૦૫ના પારિતોષિક-નિર્ણાયકો

પારિતોષિકનું નામ	નિર્ણાયક
શ્રી અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રક	કુમારપાળ દેસાઈ
શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા મહાનિબંધ	નરોત્તમ પલાણ
ડૉ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા લલિતનિબંધ	ભોળાભાઈ પટેલ
શ્રી ઉમા-સ્નેહરશ્મિ	ભોળાભાઈ પટેલ
શ્રી ઉશનસૂ	ધીરુ પરીખ
શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર	ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા
શ્રી ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ	કિરીટ દૂધાત
શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે હાસ્ય	નિરંજન ત્રિવેદી
શ્રી તખ્તસિંહ પરમાર	ઉષા ઉપાધ્યાય

શ્રી દિનકર શાહ 'કવિ જય'	મણિલાલ હ. પટેલ
શ્રી દિલીપ ચં. મહેતા	એસ. એસ. રાહી
શ્રી દોલત ભટ્ટ	રાઘવજી માધડ
શ્રી નટવરલાલ માળવી	રવીન્દ્ર ઠાકોર
શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા	ચંદુ મહેરિયા
શ્રી પ્ર. ત્રિવેદી	રમેશ સંઘવી
શ્રી પ્રભાશંકર તેરૈયા	યોગેન્દ્ર વ્યાસ
શ્રી પ્રિયકાન્ત પરીખ	ધીરેન્દ્ર મહેતા
શ્રી બટુભાઈ ઉમરવાડિયા	મહેશ ચંપકલાલ
શ્રી બી. એન. માંકડ	નગીન મોદી
શ્રી પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	વિજય પંડ્યા
શ્રી ભગિની નિવેદિતા	મીનળ દવે
શ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા	વિનોદ જોશી
શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્યાંસ	નિરાબહેન દેસાઈ
શ્રી મહેન્દ્ર ભગત	રમણ સોની
શ્રી રમણ પાઠક	મણિલાલ પટેલ
ડૉ. રમણલાલ જોશી	વિનોદ અધ્વર્યુ
શ્રી રમણલાલ સોની	રક્ષાબહેન દવે
શ્રી રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી	ઈલા નાયક
શ્રી રામુ પંડિત	દિનેશ શુક્લ
શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી	દર્શના ધોળકિયા
શ્રી સદ્વિચાર પરિવાર	ડંકેશ ઓઝા
શ્રી સુરેશ મજૂમદાર	શાલિની ટોપીવાળા
શ્રી હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ	વિજય પંડ્યા
શ્રી સર્વોદય આશ્રમ સણાલી કરુણામૂર્તિ ભગવાન મહાવીર ફાઉન્ડેશન	મનોજ રાવલ
શ્રી ચંદ્રકાન્ત ન. પંડ્યા	નીતિન વડગામા
શ્રી ચિ. શિ. ત્રિવેદી પ્રેરિત ન્હાનાલાલ અને રા. વિ. પાઠક શ્રેષ્ઠ કાવ્ય ..	અજય પાઠક
શ્રી નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન પ્રેરિત શ્રેષ્ઠ નિબંધ	બદરીપ્રસાદ ભટ્ટ
શ્રી નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન પ્રેરિત શ્રેષ્ઠ નવલિકા	બિપિન પટેલ
બી. ટી. ત્રિવેદી શ્રેષ્ઠ ચર્યાપત્રી	પ્રકાશ ન. શાહ, ડંકેશ ઓઝા

ચંદુ મહેરિયા, હરીશ ખત્રી, રમેશ તન્ના

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

ભાવનગર યુનિવર્સિટીમાં 'રમેશ પર્વ'

ભાવનગર યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ભવનમાં ૨૭ નવેમ્બર ૨૦૦૬ના રોજ 'રમેશ પર્વ'નું આયોજન થયું હતું. પહેલી બેઠક 'સ્મરણ' બેઠક હતી જેમાં હરિશ્ચન્દ્ર જોશી, છેલભાઈ વ્યાસ, મનોહર ત્રિવેદી, જયેન્દ્ર શેખડીવાળા અને વિનોદ જોશીએ રમેશ પારેખ સાથેનાં સ્મરણોને વાગ્યો હતો. બીજી બેઠકમાં રમેશ પારેખના સાહિત્ય સંદર્ભે સ્વાધ્યાય થયો હતો, જેમાં ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, રાજેશ પંડ્યા, હરિકૃષ્ણ પાઠક, મહેન્દ્રસિંહ પરમારે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. આસ્વાદ બેઠકમાં કવિનાં કાવ્યોનું ગાન થયું હતું. કાવ્ય-પઠનસ્પર્ધાનું આયોજન પણ થયું હતું.

સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કૃત કૃતિઓ વિષે પરિસંવાદ

૩૦ નવેમ્બર અને ૨ ડિસેમ્બરના રોજ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી-મરાઠી વિભાગના ઉપક્રમે ગુજરાતી-મરાઠી ભાષાની સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પુરસ્કૃત કૃતિઓનો પરિસંવાદ યોજાઈ ગયો. જેમાં ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ચંદુ મહેરિયા, ડૉ. વિલાસ ખોલે, વિજય શાસ્ત્રી, વિજયા તેલંગ અને ભરત મહેતાએ પુરસ્કૃત કૃતિઓ વિષે અભ્યાસપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં. આ પ્રસંગે નિરંજન ભગત, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર અને મહેશ એલકુંચવારનું સન્માન પણ કરાયું હતું.

ગિરા ગુર્જરી પારિતોષિક

કલા ગુર્જરી દ્વારા ગિરા ગુર્જરી પારિતોષિક સ્વરૂપ મુજબ આ પ્રમાણે અપાયા છે.

નવલકથા : પ્રથમ : 'આખરી પડાવ' - ઇન્દુ કે. ડી. મહેતા

દ્વિતીય : કોઈને નહીં

નાટક : પ્રથમ : કોઈને નહીં

દ્વિતીય : 'ઘોડાગાડી' - વિનોદ અમલાણી

કાવ્ય : પ્રથમ : 'નિતાંત' - સુરેશ ઝવેરી

દ્વિતીય : 'સોનેટોની વૈજયંતીમાળા' કુ. મનોરમા ગાંધી

: 'ભારત કંઈક સમંદર' - કુ. મનોરમા દેસાઈ

નિબંધ : પ્રથમ : 'જ્ઞાનસને અજવાળો' - પ્રફુલ્લ રાવલ

દ્વિતીય : 'ભીનાં સ્મરણોની મીઠી મહેક' - વનલતા મહેતા

નવલિકા : પ્રથમ : કોઈને નહીં

દ્વિતીય : 'શમણાંની આરપાર' - મીનાક્ષી ચંદ્રારાણા

આ પારિતોષિકોના નિર્ણાયકો દિનકર જોશી, ધીરેન્દ્ર રેલિયા, ચંદુલાલ સેલારકા, દીપક મહેતા, હની ઇયા, કિરીટ બારોટ, મેઘબિંદુ, ડૉ. અસ્મિતા યાશિક, તરુબહેન કજારિયા અને

નંદિનીબહેન ત્રિવેદી હતાં. પ્રથમ પારિતોષિકને રૂ. ૫૦૦૦/- અને દ્વિતીય પારિતોષિકને રૂ. ૩૦૦૦/- અપાશે.

પુસ્તકોનું વિમોચન

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે ‘ખૂશબોની એપ’ (સં. ગુલાબ અબ્બાસ ‘નાશાદ’, દિનેશ ડોંગરે ‘નાદાન’), ‘ગઝલસર્જક બેફામ’ (નાદાન), ‘પુષ્પનાં પગરણ’ (પુષ્પકાન્ત ગાંધી), ‘સ્પંદન’ (વિષ્ણુપ્રસાદ દવે), ‘આચમન’ (નાશાદ), અને ‘પહેલાં હું આવો જ હતો’ (નાશાદ) એ છ પુસ્તકોનું વિમોચન ૮ ડિસેમ્બર ૨૦૦૬ના રોજ થયું હતું. સંચાલન સતીશ ડણાકે કર્યું હતું અને સુરેશભાઈ શાહે આભારવિધિ કરી હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ : ૫

(ઈ.સ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)

પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૫, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિં. રૂ. ૧૭૦, ડિમાઈ પાકું પૂઠું) સંપાદક : રમેશ પ. દવે, સંપાદનસહાય : પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, પરામર્શક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી

તાજેતરમાં બહાર પડેલા આ ગ્રંથમાં ગાંધીયુગીન તેમ જ અનુગાંધીયુગીન કવિઓનો સમાવેશ થયેલો છે. ૧૮૯૫થી ૧૯૩૫ સુધીના સમયગાળાના કવિઓ અને કવિતાપ્રવાહોને આવરી લેતો આ પાંચમો ગ્રંથ ગુજરાતી કવિતા-સાહિત્યની સસવીર રજૂ કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનું અહીં અભ્યાસપૂર્ણ તેમ જ ચોકસાઈવાળું આલેખન થયેલું જોવા મળે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ : ૬

(ઈ.સ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)

પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિં. રૂ. ૨૪૦, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું) સંપાદક : રમેશ પ. દવે, સંપાદનસહાય : પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, પરામર્શક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી.

ઓક્ટોબર, ૨૦૦૬માં પ્રગટ થયેલા, ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની ગ્રંથશ્રેણીના આ છઠ્ઠા ગ્રંથમાં ગાંધીયુગીન અને અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો અને તેમની કૃતિઓ વિશે વાત થઈ છે. તેનો આરંભ પન્નાલાલ પટેલ, જયંતિ દલાલ, યં. ચી. મહેતા, મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ વગેરે સર્જકોથી થાય છે અને જયંતિ ભટ્ટી, કેતન મુનશી, નારાયણ દેસાઈ, મુકુન્દરાય પારાશર્ય, રસિક ઝવેરી વગેરેને આવરી લે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

હજારીપ્રસાદ દિવેદી : લેખક : વિશ્વનાથપ્રસાદ તિવારી, અનુવાદક : રજનીકાન્ત જોષી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, પૃષ્ઠ : ૬+૯૦, કિં. રૂ. ૩૫/-, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું.

સાહિત્ય અકાદમી (નવી દિલ્હી) દ્વારા ભારતીય સાહિત્યના નિર્માતા શ્રેણીની અગિયાર પુસ્તિકાઓ સાહિત્ય પરિષદને પ્રગટ કરવા માટે સુલભ થઈ છે. તેનો અગિયારમો મણકો ‘હજારીપ્રસાદ દિવેદી’નો છે. આ શ્રેણીની પુસ્તિકાઓ સાહિત્ય અકાદમીએ નિમંત્રણ આપીને પ્રતિષ્ઠિત લેખકો પાસે તૈયાર કરાવી અંગ્રેજી કે હિંદીમાં પ્રગટ કરી છે. આ પુસ્તિકાનો ગુજરાતી અનુવાદ રજનીકાન્ત જોષીએ કર્યો છે.

ભારતીય મનીષાના પ્રતીક અને સાહિત્ય તથા સંસ્કૃતિના અપ્રતિમ વ્યાખ્યાકાર પં. હજારીપ્રસાદ દિવેદીના વૈભવી વાક્યમયી વ્યક્તિત્વનો પરિચય હિંદીના કવિસમીક્ષક ડો. વિશ્વનાથપ્રસાદ તિવારીએ પ્રસ્તુત કર્યો છે. પં. હજારીપ્રસાદ દિવેદીના શતાબ્દી વર્ષનો પ્રારંભ થઈ રહ્યો છે ત્યારે આ પુસ્તિકા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થશે.

હાસ્યકૌતુક અને વ્યંગકૌતુક : લે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. રમણલાલ સોની : પહેલી આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, પૃષ્ઠ : ૧૦+૧૯૪, કિં. રૂ. ૧૦૦/- ડિમાઈ, કાચું પૂઠું.

આ પુસ્તકમાં ‘હાસ્યકૌતુક’ અને ‘વ્યંગકૌતુક’ ઉપરાંત ‘વૈકુંઠનો પોથો’ સમાવિષ્ટ છે, જેમાં રવીન્દ્રનાથનાં પ્રહસનો અને વ્યંગરચનાઓ છે. રૂઢિવાદી વિચારદાસ્યના પ્રતિકાર માટે લખાયેલાં આ સર્જનાત્મક પ્રહસનો ભજવાતાં રહ્યાં છે અને આજે પણ પ્રસ્તુત છે. હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાની રવીન્દ્રનાથની આગવી શક્તિનો અહીં બધી રચનાઓમાં પરિચય થશે. ઓગણીસમી સદીમાં સનાતનવાદીઓનો જવાબ આપવા રમણભાઈ નીલકંઠે ‘ભદ્રંભદ્ર’ની રચના કરી હતી તેનું અહીં સહજ સ્મરણ થઈ આવે છે.

રમણલાલ સોનીના સહજ સ્વાભાવિક અને સુવાચ્ય ગુજરાતી અનુવાદમાં ‘હાસ્યકૌતુક’ અને ‘વ્યંગકૌતુક’ સળંગ રચના રૂપે પહેલી વાર પ્રગટ થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, ‘ટાઈમ્સ’ પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

E-mail : gspamd@vsnl.net

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org